

In 2012 is begonnen met het leggen van gedenksteentjes, de zogenaamde *Stolpersteine*, voor de omgekomen joodse inwoners in Zaltbommel, Rossum en Herwijnen. Maar wie waren de slachtoffers? In dit boek wordt gepoogd elke naam een gezicht te geven. Wie waren de kleine en de grote mensen, de kleuters, de winkeliers, de ouden van dagen, die vanwege hun 'jood-zijn', werden vervolgd en vermoord?

De Stichting Mikwe, de initiator van het project *Stolpersteine*, rondt hiermee niet alleen het project *Stolpersteine* af, maar wil de slachtoffers met dit boek, blijvend herinneren. Het peilloze leed dat is aangericht en zoveel decennia na de Grote Verschrikking nog schrijnt en ons steeds opnieuw verbijstert, roept ons op om te strijden tegen elke gedachte aan het bestaan van *Übermenschen* en *Untermenschen*

Dr. Aart Vos (1949), historicus en bestuurslid van de Stichting Mikwe, schreef de portretten en de uitgebreide inleiding over de jodenvervolging in Zaltbommel en omgeving.

De ondergang van de joodse gemeenschap in Zaltbommel, Rossum en Herwijnen

Als ik in Vught ben probeer dan eens te schrijven...

Aart Vos

Als ik in Vught ben probeer dan eens te schrijven... Aart Vos

Aldus

ISBN 978-90-70545-39-0

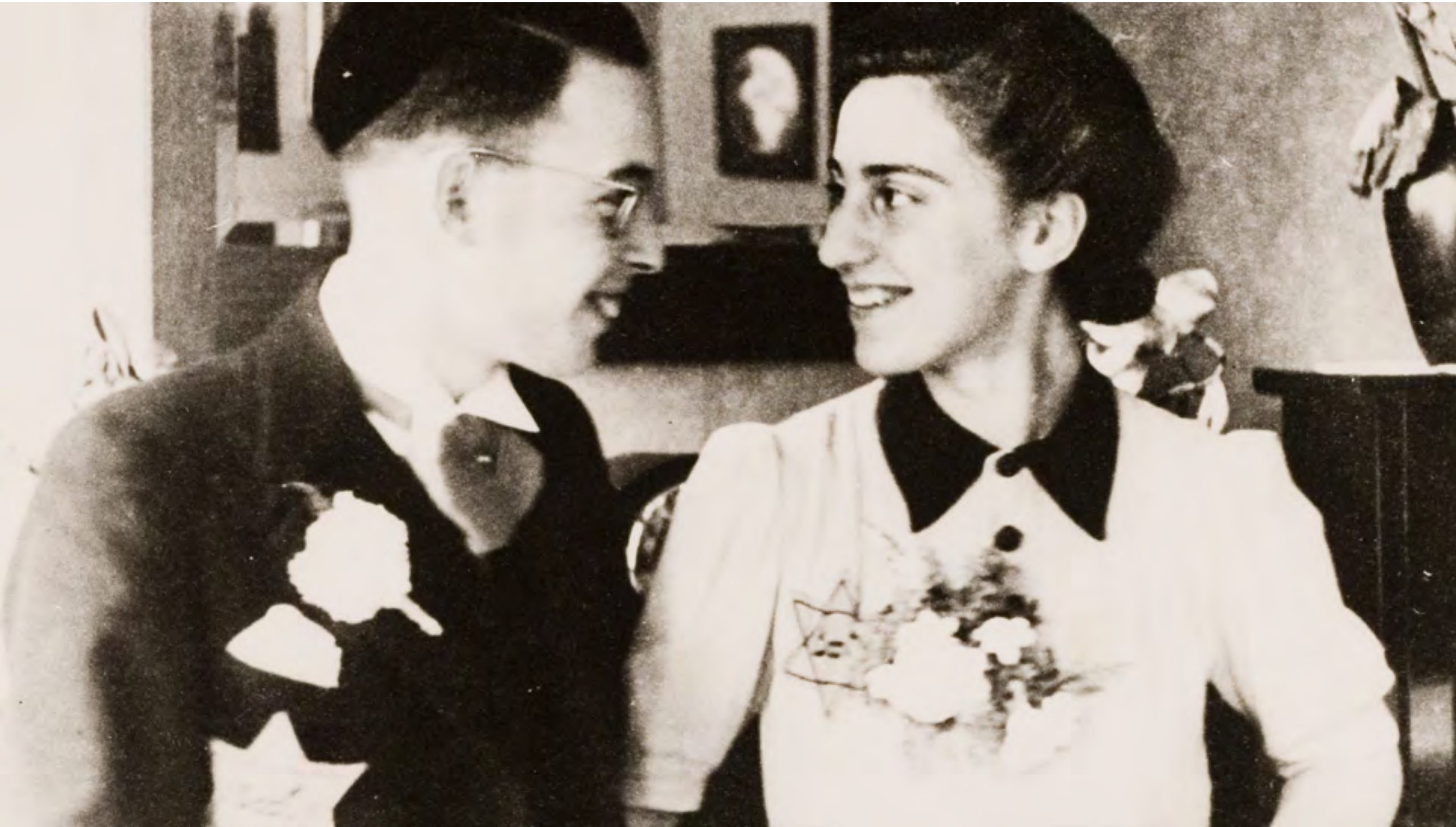

9 789070 545390 >

Als ik in Vught ben probeer dan eens te schrijven...

Aart Vos

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	7
Zaltbommel	25
Minnebroederstraat	25
Gamerschestraat	28
Waterstraat	35
Korte Steigerstraat	40
Gasthuisstraat	40
Kerkstraat	45
Vismarkt	45
Ruiterstraat	46
Boschstraat	50
Nonnenstraat	63
Koningin Wilhelminaweg	64
Rossum	69
Maasdijk	70
Koningstraat	74
Kerkstraat	78
Herwijnen	83
Molenstraat	83
Waaldijk	84
Slachtofferlijst	89
Gedicht Struikelstenen	93
Bronnen	95
Colofon	96

Voorwoord

In 2012 werden op initiatief van de Stichting Mikwe, een joodse erfenis in Zaltbommel de eerste *Stolpersteine* of Struikelstenen gelegd in Zaltbommel. Daarna konden de gedenktentjes worden gelegd in Rossum en Herwijnen, de dorpen waarvan de joodse inwoners tot de joodse gemeente van Zaltbommel behoorden. Voorjaar 2018 worden de laatste *Stolpersteine* in Zaltbommel gelegd. Het voorliggende gedenkboek rondt het *Stolpersteine*-project van de Stichting Mikwe af, waarvoor het bestuur en met name Hen Meesterman zich zeer heeft ingespannen. De gedenktentjes en het boek ontrukken de vermoorde joodse streekgenoten aan de vergetelheid. Proberen te vergeten verlengt slechts de ballingschap; het geheim van de verlossing ligt in de herinnering, aldus de Talmoed.

Van mensen van lang geleden weten we niets of slechts weinig, zeker van gewone mensen. De laatsten laten een enkel spoor na in de geschiedenis. Hoe dichterbij de tijd nabij hoe meer we kunnen weten. Als de mensen die in dit boek genoemd worden, arm waren en geringe invloed uitoefenden komen we van hen meestal niet meer dan een datum tegen. Op een dag zagen zij het levenslicht en hun leven eindigde in de meeste gevallen op afschuwelijke wijze. Maar ook zij beleefden hun vreugdevolle ogenblikken. Als kind speelden ze op straat, kregen van de schooljuf een aai over de bol, kwamen trots thuis met een mooi cijfer voor taal. Er was verdriet wanneer de poes doodging en boosheid als vader of moeder hen een standje gaf of wanneer ze geplaagd werden. Vreugdevolle gebeurtenissen en de schaduwkanten van het leven zijn evenzeer weggelegd voor 'grote' mensen. Het zijn gewone alledaagse 'algemeenheden', maar als we niet meer weten dan een enkele datum of het huis waar ze later gingen wonen, is het goed hun leven en hun namen te herinneren.

Van de beter gesitueerden weten we vaak meer. Hun sporen zijn in archiefstukken te vinden. Als het meezit zijn er (toegankelijke) bronnen, ze worden genoemd in een krant of ze laten zich noemen en als onze voorgangers na 1900 leefden bestaat de kans dat er foto's zijn. Of de personen die lachend op de foto staan gelukkig zijn, blijft altijd de vraag, zeker als er geen egodocumenten zoals dagboeken of brieven bewaard zijn gebleven, waarin 'echte' persoonlijke zaken vermeld worden. Ze zijn aanwezig voor wie hen wil vinden. Sommige joodse inwoners van Zaltbommel, Rossum of Herwijnen waren maatschappelijk actief en geëngageerd. Ze beoefenden een hobby of sportten in hun vrije tijd. Van hun leven laat zich beter een voorstelling maken, zeker als er over hen ook nog iets mondeling kan worden meegedeeld.

Arm, rijk of gewoon modaal, alle mensen krijgen een naam en met die naam gaan ze door het leven. Allen die in dit boekje genoemd worden hebben geleefd en vreugde en verdriet gekend. Vergeten is hun naam niet meer noemen. Namen noemen is hen in zekere zin tot leven wekken. Hun nagedachtenis zij ons tot zegen.

Enkele opmerkingen: De spelling van de namen van de slachtoffers leidde tot verwarring. Met name de vele varianten van de naam 'Blijdenstijn'. Niet alleen gaf de bevolkingsboekhouding geen uitsluitend, ook de familieleden zelf hielden zich niet aan een eenduidige spelling. Ik heb er voor gekozen om alle varianten van 'Blijdenstijn' te vereenvoudigen tot Blijdenstein. In de tekst over Zaltbommel zijn de straten genummerd. Deze nummers verwijzen naar de bijgevoegde plattegrond.

Archieven delen niet al 'hun geheimen' mee. Ook een aantal meelezers kon informatie verstrekken en omissies corrigeren. Mijn dank gaat uit naar: Erik Können, Louis Strandere, wijlen Alex Hes, mevrouw J. Drievoet-Wijnberg, mevrouw M. Rombeek, mevrouw M. Kraaij-van Loon, Jaap Dorresteijn (†), Ester Vink, Hen Meesterman, Johanna

Butter, Tony van der Meulen, Sil van Doremalen (Regionaal Archief Rivierenland), Majo Slosser (Museum Stadskasteel Zaltbommel), Paul van Dijk en Marc Verbeek (Aldus 's-Hertogenbosch).

Deze publicatie kon niet tot stand komen zonder financiële steun. Zoals steeds kon de Stichting Mikwe rekenen op de Van Voordenstichting. Ook de RABO-bank Bommelerwaard, het Manhuisfonds te Rossum, Stichting Jan Nieuwenhuizen, de Spullewaard en het Corrie Frankenhuisfonds waren bereid deze uitgave te subsidiëren waarvoor ons welgemeende dank.

In dit gedenkboek staan ondermeer foto's die bewaard worden in het Regionaal Archief Rivierenland te Tiel, het Joods Historisch Museum te Amsterdam en de Historische Vereniging 'D'n Ouden Dijk' te Herwijnen. De medewerking van deze instellingen was onmisbaar.

Het peilloze leed dat is aangericht en zoveel decennia na de Grote Verschrikking nog schrijnt en ons steeds opnieuw verbijstert, roept ons op om te strijden tegen elke gedachte aan het bestaan van *Übermenschen* en *Untermenschen*. Wij gedenken met het oog op de toekomst. Dat is ook een van de doelstellingen van de Stichting Mikwe, een joodse erfenis in de Bommelerwaard.

Zaltbommel, november 2017

Inleiding

Kort voor de oorlog, in juni 1939, herdacht de joodse gemeenschap van Zaltbommel e.o. dat 75 jaar daarvoor de – toen – nieuwe synagoge werd ingewijd. De joodse gemeenschap bestond al veel langer. De komst van Elias Gompers in 1679, van het stadsbestuur van Zaltbommel pachtte hij in dat jaar de Bank van Lening, leidde tot de vestiging van meer joden in de stad en de omgeving. Zij hielden hun godsdienstoefeningen in particuliere woningen. Niet lang nadat in 1796 ook de joden in ons land officieel vrijheid van het belijden van hun godsdienst werd toegestaan, kocht de uit ongeveer honderd leden bestaande joodse gemeenschap een pand aan dat tot synagoge werd verbouwd. Dat was ter hoogte van de plek waar in 1939 het 75-jarig bestaan werd gevierd van de in 1864 gebouwde nieuwe sjoel: hoek Kloosterstraat-Minnebroederstraat, in het hart van Zaltbommel. Het gebedshuis stond tegenover het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen waarvan joden overigens pas 68 jaar nadat hen dezelfde rechten werden vergund als alle andere burgers, lid konden worden. De joodse gemeente van Zaltbommel telde in de jaren zestig van de negentiende eeuw ongeveer 250 zielen die zowel in de Bommelerwaard als in dorpen aan de overkant van de Waal woonden. Ze oefenden de in de joodse gemeenschap vertrouwde en min of meer gedwongen 'hak-, pak- en zakberoepen' uit. Dat wil zeggen het slagersvak, veehandel en de marskramerij: het langs de huizen en boerderijen uitventen van textiele waren, manufacturen en snuisterijen. De joden kunnen zeker niet tot de rijksten van de bevolking gerekend worden. Het was vaak sappelen. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam het aantal joden in de kleine steden en op het platteland af. De introductie van de fiets en later de auto verruimde niet alleen de actieradius, met deze vervoersmiddelen konden ook meer klanten worden bereikt met als gevolg dat het aantal 'marskramers' afnam. Tal van deze verkopers werden winkelier,¹ maar de afname van de ambulante handel leidde ook tot migratie naar de grote stad. In 1930 woonde ruim 80% van de joodse Nederlanders in zeven gemeenten met meer dan 1.000 joden.² Met name Amsterdam werkte als een magneet. Joden hoopten in de grote stad een beter bestaan te vinden, maar veelal was bittere armoede hun lot. De joodse gemeente van Zaltbommel telde in 1941 nog maar 82 leden die behalve in Zaltbommel, in Rossum en Herwijnen, aan de overkant van de Waal, woonden. Herwijnen was overigens tijdenlang een zelfstandige joodse gemeente. Toen in 1920 nog maar drie joden in het dorp woonden, werd de gemeente samengevoegd met die van Zaltbommel waartoe in dat jaar ook geloofsgenoten uit Kerkdriel, Rossum, Waardenburg, Aalst en Poederrijen behoorden.

In de jaren dertig pakten zich donkere wolken samen. Hitler en zijn bende waren in 1933 aan de macht gekomen en sedert dat jaar breidde de haat tegen joden zich alleen maar uit. In hetzelfde jaar berichtte de krant in Zaltbommel³ dat een Duits-joodse vluchteling zwaar mishandeld aan de grens arriveerde en in Venlo in het ziekenhuis was opgenomen. De discriminatie en vervolging in Duitsland culmineerde voorlopig in de nacht van 8 op 9 november 1938 toen door Nazi-geweld winkels van joden werden geplunderd, joodse burgers mishandeld en naar concentratiekampen, die toen al 'werkten', werden afgevoerd waar tientallen om het leven kwamen. Het gebroken glas van de honderden winkelruiten zorgde voor de naam van het duistere onheil: *Kristallnacht*.

In Zaltbommel werd schande gesproken van deze wandaden. Het Nutsgebouw was vol mensen die protesteerden. Met grote verontwaardiging, zo berichtte de Bommelse krant, nam men kennis van de behandeling van 'onze Joodsche medemenschen in Duitschland'. Er

1. In 1933 werd in Rossum een strandbad geopend. Bram Mozes, winkelier aan de Maasdijk, 'sprong' daarop in (HW, 8-6-1935).

2.

U houdt van heerlijk vleesch?
WIJ hebben het!
EN wekelijks versch geslacht.
 Wij kochten aan, op de Paascheventenloonsiellag te Rotterdam, een lijne en best gemeste **OS.**
 Uw adres voor de Paaschdagen evenals altijd is:
JOOSTEN
 De slager van het betere vleesch.
 Boschstraat 39   Telefoon 41

3.

Ned. Bew. voor EENHEID DOOR DEMOCRATIE
 Afdeling ZALTBOMMEL v.v.
Dinsdag 22 Nov. a.s.
 spreekt in de Nutszaal te Zaltbommel
 om 8.15 's avonds
Mr. G. A. Boon,
 Schevealingen, Oud-2e Kamerlid
 OVER DE
Rassenhaat en Jodenvervolging,
 in verband met den Toestand
 ENTREE 35 CENT   Winkhuizen 5 ct.   LEDEN VRIJ
HOUDT DEZE AVOND VRIJ ! ! ! !

5.

NUTSGEBOUW
 Zaterdag   half drie
Kinderfeest!
JACOB
HAMEL
 Alle leuke radio-liedjes.
 Een Feest voor
 jong ... en oud!
 Verder
GOOCHELEN!
 Lachen!   Lachen!
 Prijzen: 20, 35, 50 st.
 Plaatsbespr. 11-1 uur.

6.

NUTSGEBOUW - DINSDAG 8 UUR
 Een Lachavond als nooit te voren! met
Johnny & Jones
 met **ALBERT DE BOOIJ**
 U zult zich enorm amuseren!
 Prijzen, bel. hebgr.   Plaatsbesproken
 f 1.00, f 0.80, f 0.60   Dinsdag 11-1 uur

4.

werd een comité *Menschen in Nood* opgericht.⁴ De joodse gemeenschap van Zaltbommel e.o. verkeerde in shock. Nogal wat leden onderhielden banden met hun geloofsgenoten in Duitsland, bovendien woonde daar ook naaste familie. Ook hadden in de voorbije jaren uit Duitsland gevluchte joden zich in Zaltbommel gevestigd. Kort na de *Kristallnacht* kwamen er meer vluchtelingen. Daaronder ook Gustav Meyer die in Dachau het Nazi-bewind aan den lijve had ondervonden.

Over het 75-jarig bestaan van inwijding van de synagoge heerste in de joodse gemeenschap vreugde, maar de situatie in Duitsland baarde grote zorgen. Voor de geloofsgenoten 'elders' werd gebeden en de hoop uitgesproken 'dat er spoedig betere tijden mogen uitbreken'.⁵ De familie Wolf-Horn uit de Gamerschestraat wachtte 'de betere tijden' niet af en emigreerde in hetzelfde jaar (1939) naar de Verenigde Staten. Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. De joodse stad- en dorpsgenoten konden slechts bevroeden wat hen na het uitbreken van de oorlog boven het hoofd hing. Het leven zou anders worden, dat stond vast. De voorganger van de joodse gemeente, Arie Elburg, zijn echtgenote Rosetta Pels en de voorzitter van de joodse gemeente, Sam Koppens, diens echtgenote Bets van Dijk en dochter Meta verlieten kort na de Duitse inval Zaltbommel. Niemand wist dat zij haastig richting IJmuiden reden om vandaar met een visserboot naar Engeland over te steken. In Zaltbommel vestigde zich Maurits de Jong, een jonge onderwijzer uit Rotterdam, die als gevolg van het bombardement huis en haard moest verlaten. Maurits volgde Arie Elburg als voorganger van de joodse gemeente Zaltbommel en omstreken op. Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 30 augustus 1940 berichtte dat de pas opgerichte Jeugdsoel op 'Sjabbosmiddag' druk werd bezocht. 'Er is alle reden om een goede hoop te koesteren voor Joodsch Zalt-Bommel'...

In de regionale kranten werd tot in 1941 regelmatig melding gemaakt van activiteiten van de joodse inwoners van de Bommelerwaard. Er stonden advertenties in waarin de joodse Bommelaren hun waarden aanprezen. Variërend van een maatpak van Hugo Hes tot een goed stuk vlees van slager Joosten. Joodse artiesten deden tot in 1941 Zaltbommel nog aan. Zo traden op 30 april van dat jaar in het Nutsgebouw beroemdheden met een joodse achtergrond op. Het duo Johnny en Jones – ze scoorden in ons land een grote hit met 'Meneer dinges weet niet wat swing is' – bracht op die dag 'Een lachavond als nooit te voren!' Enkele dagen later kon het publiek naar het Nutsgebouw om van het Kinderkoor van en onder leiding van Jacob Hamel te genieten. Nol (Arnold Siméon) van Wesel (Johnny) en Max (Salomon Meyer) Kannewasser (Jones) evenals Jacob Hamel kwamen in concentratiekampen om.

Zo te lezen was er geen sprake van dat Joden een strobreed in de weg werd gelegd. Maar op 1 juli 1940 werd al de eerste anti-joodse maatregel afgekondigd: Joden dienden de luchtbescherming te verlaten. In rap tempo volgde de ene maatregel de andere op. Bij de overheid moesten Joden weg. De gemeente Zaltbommel ontving op 15 oktober 1940 de opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken om op te geven wie van de ambtenaren 'Jood' was. Op 24 oktober verstreekte het gemeentehuis de vereiste gegevens: onder de 69 ambtenaren – inclusief personeel van het openbaar onderwijs – bevonden zich geen joden.⁶ In januari 1941 werd 'de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede' ingevoerd. De Nederlandse bevolkingsboekhouding zag er voorbeeldig uit en daar profiteerde de bezetter optimaal van. De Duitsers konden heel eenvoudig opsporen wie er nu volgens de nationaal-socialistische normen joods was en wie 'ariër', meestal ook dankzij de medewerking van ambtenaren en anderen die gezagsgetrouw de formulieren invulden.

2 De synagoge zoals deze er in de jaren dertig uitzag (SM). 3. In maart 1940 adverteerde slager Joosten uit de Boschstraat, een van de vele slagers in Bommel, voor het laatst (ZNAB, 15-3-1940). 4. Tot in 1941 traden er joodse artiesten op in Het Nutsgebouw. Johnny en Jones stierven door uitputting in Bergen-Belsen. Appie de Booy, 'arisch', bleef optreden. Dat kon hij doen, want hij liet zich bij de door de bezetter ingestelde Kultuurkamer registreren en onderwierp zich daarmee net als andere ingeschreven kleinkunstenaars en schrijvers de Duitse censuur. Het Zaltbommels Mannenkoor voegde zich niet naar de regels van de Kultuurkamer en mocht daarom niet meer optreden (HW, 25-4-1941). 5. In de nacht van 9 op 10 november 1938 vond de door de nazi's georganiseerde 'Reichskristallnacht' plaats. Deze was gericht tegen de joodse bevolking in Duitsland. Talloze winkels van joodse eigenaren werden geplunderd en vernield. Bij deze actie werden joden mishandeld en vermoord. Een van de slachtoffers was Gustav Meyer. Hij werd opgepakt en in Dachau opgesloten. Toen hij vrijkwam vluchtte hij met zijn vrouw naar Zaltbommel. In Zaltbommel werd geprotesteerd. Op 22 november vond een mede door Jet van Gich-Mok georganiseerde bijeenkomst van Eenheid door Democratie plaats. (ZANA, 18-11-1938). 6. De Duitsers waren Nederland amper binnengevallen of de AVRO zette de joodse Jacob Hamel aan de kant. Na de oorlog en de moord op Hamel was er bij de AVRO plek voor 'Wiedergutmachung'. Het AVRO's Kinderkoor, een begrip, werd omgedoopt in het 'Kinderkoor van Jacob Hamel' (HW, 25-4-1941).

7.

7. Joodse Nederlanders werden in toenemende mate geïsoleerd door hen steeds opnieuw beperkingen op te leggen (HN, 4-7-1942). 8. Leerlingen Joodsch Lyceum Den Bosch (1942). Vooraan links Alex Hes (AEH). 9. Leerlingen Joodsch Lyceum 's-Hertogenbosch, juli 1942. Op de foto staan Michel (Chellie) en zijn broer Jacob Adolf (Sjakkie) van Straten en Francina Henrica (Fransje) de Vries uit Bommel. Vrijwel alle leerlingen en leraren die op de foto staan zijn vermoord (AEH).

'Niet-jood verklaringen' werden over het algemeen stipt afgeleverd en doorgezonden naar Den Haag. Zo ontvingen veertien inwoners van Rossum een verklaring dat zij 'niet-arisch' waren. Voor de bezetter was het duidelijk wie volgens zijn normen jood was en wie niet, waarop twee zwarte J's in persoonsbewijzen werden gestempeld. De veertien joodse inwoners van Rossum moesten ieder een gulden betalen voor de verklaring. Van deze veertien gulden vloeiende de helft in de gemeentekas, de andere zeven gulden ging naar Den Haag: 'Afdracht Jodenverklaring f 7,-' noteerde een Rossumse gemeenteambtenaar.⁷ De bezetter ging grondig te werk daarbij geholpen door Nederlanders. Zo wilde de Bommelse burgemeester Boll in september 1942 van de kerkenraad van de hervormde gemeente van Zaltbommel weten of Benjamin en Gerard Philips, respectievelijk geboren in 1830 en 1858, in de kerkelijke registers voorkwamen. Daar hing volgens de nationaal-socialisten het jood-zijn van de Philipsen van af.⁸

In de gedrukte pers verschenen aankondigingen dat winkels van joodse eigenaren op last van de bezetter gesloten waren. Geleidelijk aan moesten joden zich terugtrekken uit het openbare leven: joden dienden als eersten hun fiets in te leveren, mochten alleen op bepaalde tijdstippen boodschappen doen en het werd Joden verboden lid te zijn van verenigingen waar ook niet-joden lid van waren. Eind 1941 kwam het bevel kartonnen bordjes met het opschrift 'Voor Joden verboden' te plaatsen aan café deuren en op andere openbare gelegenheden. Op 29 januari 1942 bracht de gemeente-veldwachter van Rossum de bordjes met het beruchte opschrift naar vier adressen.⁹ In mei 1942 kwam de boodschap dat joden verplicht waren een gele Davidsster te dragen. Kinderen werden niet ontzien. Waren er joodse leerlingen en op welke scholen? De schoolleiding verschaftte de informatie prompt. Op 25 augustus 1941 verordonneerde de bezetter dat joodse kinderen naar speciale joodse scholen moesten. Het 'jodenschooltje' van Manuël van Straten uit Herijwijn stond nu in Gorcum.¹⁰ De kinderen uit Rossum en Bommel moesten naar Den Bosch, waar joodse kinderen en jongeren uit een groot deel van Noord-Brabant bijeen werden gebracht. De gemeente Zaltbommel droeg bij in 'de reiskosten van Jodenkinderen': f 110,15.¹¹ De klassen werden steeds leger... tot de joodse scholen op 1 april 1943 sloten. Precies een jaar eerder merkte het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* op 'dat er alle reden is om een goede hoop te koesteren voor Joodsch Zalt-Bommel!'

Het was de Duitsers gelukt de joden in een isolement te drijven. We kunnen slechts gissen naar de gevoelens van de joodse inwoners. Men moest zich in het nauw gedreven voelen. Ze wisten, sommigen uit de eerste hand – de uit Duitsland gevluchte joden – waar het racisme toe kon leiden. Een aantal joodse inwoners kreeg het bevel zich te melden voor tewerkstelling. Emanuël Drievoet gaf gehoor aan de oproep zich te melden voor een joods werkkamp in de Achterhoek. Bernard van Gich weigerde en dook onder. Mevrouw Crisje Joosten-Blom schreef in juli 1942 aan een vriendin dat haar verjaardag bepaald 'niet gezellig' was, 'omdat er in Amsterdam zo veel gebeurd is met de Joden (...). Er zijn verschillende familieleden van mij bij.' Enkele maanden later volgden ook in Zaltbommel, Herwijnen en Rossum de deportaties.

Op 18 november 1942 kregen de meeste joodse inwoners van Zaltbommel het bevel zich die dag nog te melden op een verzamel-punt: het gebouw van de Vereniging tot Nut van 't Algemeen. Hoe wrang dat het huis van en voor alle Bommelaren, het Nutsgebouw, dat in de Minnebroederstraat tegenover de synagoge stond, voor veel joodse Bommelaren het laatste onderkomen in Zaltbommel werd. De door de bezetter aangestelde NSB-burgemeester Jan Boll bleef niet aan de zijlijn staan, maar zag er nauwgezet op toe dat de joden in

8.

9.

Nr 13

Heden Twintig Februari

In is door
De Cussenver-
grip van boven-
staande heer-
den, alsmede
de doorhaling
van de eere-
griep van de
heeren in re-
versie van
de acte van
de eere-
griep

negentienhonderd een en vijftig veerehen-voet mij, Ambtenaar van de burgerlijke stand der gemeente Zaltbommel:

Ingeschreven een vanwege de Minister van oud Justitie jaren, gedane aanpiste van wonende overlijden van een vermiste persoon, die verklaarde, daarvan uit eigen wetenschap kennis dragende, dat op waaraft blyke dat op zeven en twintig dezes-jaars, te Lijp November ne-veer-veertienhonderd twee in-deze-gemeente is overleden en veertig in de ompe-ving van Os wigcim in Polen is overle-
den: Hes. Josina
oud vyfen veertig jaren,
geboren te Osa en wonende te Zaltbommel,
Carsteelyk gehuwd met van Dijk,
Levie, dochter van Hes. Alexan-
der en: van Leeuwen, Hester

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Nr 14

Heden Twintig Februari

In is door
De Cussenver-
grip van boven-
staande heer-
den, alsmede
de doorhaling
van de eere-
griep van de
heeren in re-
versie van
de acte van
de eere-
griep

negentienhonderd een en vijftig veerehen-voet mij, Ambtenaar van de burgerlijke stand der gemeente Zaltbommel:

Ingeschreven een vanwege de Minister van oud Justitie jaren, de aanpiste van over-
wonende Lyden van een vermiste persoon,
die verklaarde, daarvan uit eigen wetenschap kennis dragende, dat op
waaraft blyke, dat op zeven en twintig dezes-jaars,
te Lijp November war veer-veertienhonderd twee
in-deze-gemeente is overleden en veertig in de ompe-
ving van Os wigcim in Polen is overleden:
Toosten, Betty
oud zes jaren
geboren en wonende te Zaltbommel,
dochter van Toosten, Louis en
Blom, Crisje

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Nr 15

Heden Twintig Februari

In is door
De Cussenver-
grip van boven-
staande heer-
den, alsmede
de doorhaling
van de eere-
griep van de
heeren in re-
versie van
de acte van
de eere-
griep

negentienhonderd een en vijftig veerehen-voet mij, Ambtenaar van de burgerlijke stand der gemeente Zaltbommel:

Ingeschreven een vanwege de Minister van oud Justitie jaren, de aanpiste van overlij-
wonende den van een vermiste persoon, waaraft
die verklaarde, daarvan uit eigen wetenschap kennis dragende, dat op
blyke, dat op zeven en twintig November dezes-jaars,
te neventienhonderd een twee en veertig in
in-deze-gemeente is overleden de ompeving van Os wig-
cim in Polen is overleden
Toosten, Machiel Meyer
oud tien jaren
geboren en wonende te Zaltbom-
mel, zoon van Toosten, Louis en
Blom, Crisje

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Nr 16

Heden Twintig Februari

In is door
De Cussenver-
grip van boven-
staande heer-
den, alsmede
de doorhaling
van de eere-
griep van de
heeren in re-
versie van
de acte van
de eere-
griep

negentienhonderd een en vijftig veerehen-voet mij, Ambtenaar van de burgerlijke stand der gemeente Zaltbommel:

Ingeschreven een vanwege de Minister van oud Justitie jaren, de aanpiste van overlij-
wonende den van een vermiste persoon waaraft
die verklaarde, daarvan uit eigen wetenschap kennis dragende, dat op
blyke, dat op zeven en twintig November dezes-jaars,
te neventienhonderd een twee en veertig in
in-deze-gemeente is overleden de ompeving van Os wig-
cim in Polen is overleden
Blom, Crisje
oud drie en veertig jaren,
geboren te Nieuwen en wonende te Zaltbom-
mel, Carlsteelyk gehuwd met Toosten
Louis, dochter van Blom, Machiel en
Salomons, Carolina

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

14.

13. Het duurde vaak jaren voordat een akte van overlijden kon worden opgemaakt. Dit zijn de 'overlijdensakten' uit 1951 van Crisje Joosten-Blom en haar twee kinderen Machiel Meijer (Max) en Betty. Op dezelfde dag is de akte opgemaakt van Josina Van Dijk-Hes van de Koningin Wilhelminaweg. Alle vier blijken zij op 27 november 1942, ruim een week na hun deportatie uit Zaltbommel in 'de omgeving van Oswiecim' (Auschwitz) te zijn overleden. De 'Wet Rechten Burgerlijke Stand' kent de woorden 'vergassen' of 'vermoorden' niet. (RAR). 14. De Gorcumse Sary van Vriesland met een vriendin op stap in Den Bosch. Sary was bevriend met Alex Hes en de twee dochters van Anna Kahn-Hes, Ilse en Edith. De jodenster doet de twee meiden zo te zien helemaal niets. De ster kostte overigens vier cent en het was vanaf 3 mei 1942 verplicht deze duidelijk zichtbaar te dragen (CWH).

de Duitsers af dat alle joodse kinderen tussen 0 en 17 jaar uit kamp Vught weg moesten. Op 7 juni vertrok de trein naar Westerbork. Op 8 juni reed de locomotief met 46 veewagens van Westerbork naar Sobibor. Vaders of moeders mochten mee, maar de vader van de kinderen Van Gelder wist niet eens dat zijn vrouw en drie van zijn kinderen bijeen waren gedreven en naar Sobibor waren afgevoerd om daar te worden vermoord. In trein nummer 15 naar Sobibor bevonden zich tenminste 1.145 kinderen. Alle kinderen en de moeders en vaders werden op 11 juni 1943 vergast.¹³

Onderduik

Slechts weinigen dachten aan onderduiken. Het woord 'onderduiken' kwam in de vocabulaire van de zomer 1942 niet voor en hulp bij het onderduiken begon zich pas kort voor de aanvang van de deportaties in juli 1942 te organiseren.¹⁴ Tot die organisatie behoorde onder meer de voedselvoorziening en bonkaarten. Het was duidelijk dat als je onderdook en je toch gepakt werd je een strafgeval was. En waar moest je onderduiken? Wie stelde zijn huis ter beschikking? Wie wilde grote risico's lopen? Daarbij kwam nog dat ook onderduiken geld kostte. In Zaltbommel en de dorpen woonden maar weinig kapitaalkrachtigen.¹⁵ Alex Hes meende dat de joden van Zaltbommel geïntegreerd waren. Onderduikadressen hoorden derhalve voorhanden te zijn. Maar waren de joodse Bommelaren werkelijk zo geïntegreerd? Maar misschien moet je de vraag naar integratie niet stellen als je het hebt over een kleine joodse gemeenschap in een stadje en in dorpen van geringe omvang waar iedereen elkaar van gezicht en bij naam kende. Niettemin, de laatst verschenen Zaltbommelse Almanak, die van 1934, maakt melding van ongeveer 90 niet-confessionele verenigingen en organisaties die het stadje telde. Van al deze georganiseerde verbanden die zich op het terrein van politiek, sport, hobby of welzijn actief waren, noteerde de Almanak de namen van de bestuursleden. Slechts in twee verbanden, het Crisis-comité en Damclub 'Ons Genoegen' waren bestuursleden met een joodse achtergrond actief. Heiman Wolf – die in 1939 naar de Verenigde Staten zou emigreren –, was secretaris van het Crisis-comité en de voorzitter van 'Ons Genoegen' was Louis Joosten. In het verzuilde Nederland trof je gereformeerden bij gereformeerden, socialisten bij socialisten, roomsen bij roomsen en joden bij joden aan.

Joodse jongelui zocht joodse jeugd op. In het boek *Joods Gorcum* van Bert Stamkot staan niet alleen foto's van Bommelse jongens en meiden die het gezellig hebben met de joodse jeugd van Gorcum, ook wordt verteld van dansavondjes, in de zomer van 1941, bij Alex Hes en Bob van Dijk in Bommel waar Sary van Vriesland, Louis Leviticus en zijn zus Nelly Leviticus uit Gorcum naar toe gingen.¹⁶ In *Esther. Een dagboek 1942* schrijft Esther van Vriesland ook over de vrolijke bijeenkomsten in Gorcum waar Ilse en Edith Kahn uit Zaltbommel bij aanwezig zijn. Ook gingen de joodse jongens en meiden naar Den Bosch. Daar woonde de joodse Bob van der Heijden waar Sary zich in juli 1942 mee verloofde.¹⁷

Daarnaast bestond de joodse gemeenschap van Zaltbommel uit relatief veel bejaarde mannen en vrouwen die het wellicht ook niet meer konden opbrengen om onder te duiken. Aan oude mensen hebben ze – de Duitsers – toch niks, was een van de redeneringen. Slechts enkele leden van de joodse gemeente van Zaltbommel wilden en konden onderduiken. De twee dames Kalker en het echtpaar les en Netty Stranders – Mozes uit Rossum en uit Zaltbommel de gezinnen Arnold Hes, Van Dijk en Drievoet. Zestien personen overleefden de oorlog op verschillende onderduikadressen. Het echtpaar Stranders sr. uit Rossum dook ook onder, maar verraad dwong hen terug te keren naar hun huis.

Dramatisch was de onderduikperiode voor onder meer de Bommelse families Van Dijk (Gasthuisstraat) en Hes (Waterstraat). Zij overleefden als door een wonder de Duitse overval op 8 juli 1944 op Hotel Gottschalk in de Waterstraat, hun onderduikadres. De uit Amsterdam afkomstige onderduikers, verwanten van de familie Van Dijk uit de Gasthuisstraat, Catharina en Jetta Bonte, Marianne Abrahamson-Wolff – haar echtgenoot Salomon J. Abrahamson stierf in 1943 aan een ernstige ziekte in Hotel Gottschalk – werden gepakt en naar Auschwitz gezonden waar zij in de gaskamers omkwamen. Ook onderduikverschaffer Henricus van de Laak overleefde de overval niet. Hij werd doodgeschoten evenals de joodse onderduikster Mietje Wolff.

Over het algemeen legden de joodse Nederlanders zich neer bij hun lot. Ze waren gezagsgetrouw evenals de niet-joodse Nederlanders. Je bleef wonen waar je woonde en je dook niet onder. Overtrad je de regels dan wachtte je een hard lot. Harder dan een onbekende bestemming waar je dwangarbeid moest verrichten in een bar klimaat. Niet voor niets werd er aangedrongen op het meenemen van werkschoenen, warme kleren en een deken. Als je opgeroepen werd, stond de rugzak klaar. Dwangarbeid, ja. Moord in een kamp ergens ver weg in Oost-Europa, lag buiten het voorstellingsvermogen.

Vrede?

In 1945 kon de bureaucratische draad, die tijdens de oorlog niet was losgelaten, zo worden opgepakt. Alle informatie die binnenkwam, meestal van het Rode Kruis, werd keurig ingeboekt. Op het stadhuis wist men officieel als enige van het lot van de vermiste personen. In de loop van het jaar 1945, maar veelal jaren later, maakte de ambtenaar van de burgerlijke stand overlijdensakten op. Het eufemisme 'overlijden' werd gehandhaafd, ook al was er van vergassing of marteling sprake. In de akten wordt de plaats of de omgeving van 'het overlijden' vermeld: Oswiecim, Sobibor of 'ergens in Midden-Europa'.

In november 1942 vond de deportatie plaats van een grote groep joodse Bommelaren. Anna Hes-Kahn en haar dochters Ilse en Edith werden vergast. Op 30 december van het zelfde jaar, een dag voor de moord op Edith, konden de Bommelaren in de Duitsgezinde krant *De Teisterbander* lezen dat in het pand Boschstraat 17 waar Anna Kahn-Hes haar winkel in babykleding had zich de 'chemische wasserij De Vlinder' gevestigd had. De geestdriftige nieuwe winkelier rekende er kennelijk al op dat mevrouw Kahn-Hes niet meer zou terugkeren. Er zijn meer voorbeelden te noemen van een snelle wisseling van 'eigenaar'. Voor de panden die leegstonden was belangstelling en men schroomde niet om in een advertentie met naam en toenaam te vermelden dat 'voorheen' een ander de zaak dreef. 'De ander' zou toch niet meer terugkomen. Na de oorlog speelt de woningnood een rol. 'Als de nieuwe huizen klaar zijn en mogelijk ook een huis ter beschikking komt, dat aan een joodse landgenoot heeft behoord, die niet uit Polen terugkeerde, zal dat enige verlichting brengen in het heersende gebrek aan woonruimte in Rossum'.¹⁸ In hetzelfde Rossum werd in de vergadering van de gemeenteraad van 17 augustus 1953 gesproken over de oninbare huur van de leegstaande 'jodenwoning' van Mozes aan de Maasdijk.

Er was ook geroofd, niet alleen uit de synagoge, ook uit leegstaande huizen. Soms hadden onderduikers dat vanuit hun onderkomen zelf waargenomen. Arnold Hes zag, staande achter de gordijnen in zijn verblijfplaats (Hotel Gottschalk) dat er spullen uit zijn woning aan de overkant werden gehaald. De dieven waren geen Duitsers...¹⁹ De enkele overlever zette zijn bedrijf voort en merkte dat Bommelse middenstanders niet zaten te wachten op concurrentie van teruggekeerde joden. 'Deze Week in Stad en Streek' citeerde een Bommelse dominee

15.

16.

15. Stolpersteine voor Henri van de Laak, eigenaar van Hotel Gottschalk, en de joodse Mietje Wolff, serveerster. Beiden werden bij de overval op het hotel zonder pardon doodgeschoten (SM). 16. Anna Kahn-Hes en haar beide dochters waren amper weggevoerd of 'chemische Wasscherij De Vlinder' vestigde zich in het pand. Er werd kennelijk van uitgegaan dat de oorspronkelijke bewoners niet meer zouden terugkomen. (DT, 30-12-1942).

OPROEPING!

Firma A. A. HES, in liquidatie
Waterstraat 28, Zaltbommel.

Ondergeteekende is belast met de liquidatie en verdere afwikkeling der zaken van bovengenoemde onderneming, tot dusverre gedreven door:

ARNOLD, HUGO HES.

Allen die iets te vorderen hebben van, of verschuldigd zijn aan de firma A. A. Hes, of voornoemde Arnold, Hugo Hes, gelden, goederen, stukken of dergelijke onder hunne berusting hebben worden hierbij opgeroepen daarvan vóór 20 October a.s. schriftelijk kennis te geven aan ondergeteekende.

Niet voldoen aan deze oproep kan tot strafvervolging leiden.

der Treuhänder OMNIA
Treuhandgesellschaft m. b. H.
P. BERGMAN
Zadelstraat 24 Utrecht.

17.

INLICHTINGEN GEVRAAGD omtrent
REBECCA v. d. BERGH-VAN ABBE, geb. 4 Mei 1882 te A'dam, laatste adres rusthuis Hartog, Valeriusstr., daarvoor rusth. Het Trosserstr. 4 A'dam, daarvoor in huis bij haar dochter Mevr. v. Thijn, Corn. Trosserplein 15 II, A'dam-Z.
NICO WOLF, geb. 24 Nov. 1893 te Veghel, student economie, laatste adres Middelpeel, Gasthuisstraat, Veghel (N.Br.).
MEYER v. THIJN, geb. 7 Nov. 1871 te Uilgeest, geb. met HELENA v. THIJN-HARTOG, geb. 3 Mei '98 te Almelo, beiden laatste adres Tingelatorg 88 of 161, A'dam-O., daarvoor N. Amstelaan 55, A'dam-Z. En hun huis-gemeente.
MARGARETHA MEULEMAN, geb. 21 Mei 1862 te Delft, laatst gewoond hebbende bij bovengenoem. heer M. v. Thijn, N. Amstelaan 55, vanwaar zij werd weggehaald.
SALOMON v. Thijn, werkgever Dakkerbedrijf, geb. 4 Aug. 1877 te A'dam, geb. met
SARA v. THIJN-JOOSTEN, geb. 8 Sept. 1899 te Zaltbommel.
HELENA BETTY v. THIJN, geb. 18 Aug. 1877 te A'dam.
MEYER v. THIJN, geb. 21 April 1881 te A'dam. Laatste adres van deze laatste vier pers. Jodenbrosstraat 63-II, A'dam.
Tel. n.v.p. aan: E. J. van Thijn, Corn. Trosserplein 14-15, Amsterdam-Z., tel. 29485. 218

18.

OPROEP.
Notaris H. Oltmans te Zaltbommel Tolstraat 15, verzoekt dengene, die inlichtingen kan verschaffen over het tafelsilver met monogrammen H.B. en B.H. alsmede het linnen-good gemerkt H.B. en H., hetwelk destijds door de familie Joosten (Boschstraat 39 te Zaltbommel) aan iemand in bewaring is gegeven, daarvan aan hem opgave te willen doen. De eigenares Mevr. C. Tenzer-Hertzdahl heeft een groote beloning daarvoor uitgeloofd.
H. OLTMANS.

19.

aan wie verteld was 'dat de Duitsers wat hen – de middenstanders [AV] – betreft wel 20 jaar in Nederland hadden mogen blijven. Zij hebben goed aan de oorlog verdiend'. De geestelijke doelde vanzelfsprekend niet op de joodse winkeliers. Niettemin pakte het handvol joodse overlevenden zo goed en zo kwaad het dagelijkse werk weer op. Louis Strandens, teruggekeerd uit de onderduik in Limburg, maakte al op 25 mei 1945 bekend dat zijn zaak geopend was.²⁰

Arnold Hes uit de Waterstraat adverteerde weer met mantels en japonnen. Hes won begin december 1947 de derde prijs in de Sint Nicolaas-etalagewedstrijd.²¹

Notaris Oltmans maakte bekend dat verschillende inwoners niet meer leefden of werden vermist. De notaris vroeg of er in verband met de erfenis nog mensen waren die goederen of geld te vorderen hadden of informeerde op verzoek van nabestaanden naar in bewaring gegeven voorwerpen. Aan de namen lezen we af dat het om vermoorde joden ging. Voor het notariaat betekende de afwikkeling van de vele nalatenschappen een bron van inkomsten.²² De synagoge bleef gesloten. Het aantal joden was te gering om diensten te beleggen.²³ In de krant lezen we dat het gebouw merkwaardige bestemmingen kreeg. Het gehele interieur – de banken, de Heilige Ark waarin de Thora-rollen werden opgeborgen, de Bima (de verhoging in het midden van de synagoge vanwaar uit de heilige boeken werd voorgelezen) – werd in bruikleen afgestaan aan de joodse gemeente van Den Bosch waar de synagoge was leeggeroofd.²⁴ Ook het religieuze leven van de paar joden uit Rossum en Zaltbommel die de oorlog in de onderduik hadden overleefd 'verhuisde' naar Den Bosch waar de kinderen Hes, Drievet en Strandens joodse les ontvingen.

Niet iedere overlevende bleef in Zaltbommel wonen. Van Dijk verhuisde naar Den Bosch, kinderen van Arnold Hes gingen vanwege 'het klimaat' – antisemitisme en de Koude Oorlog – naar de Verenigde Staten. Hoe moest je met de mensen omgaan, ook in Zaltbommel, die het niet plezierig vonden dat joden uit de onderduik waren teruggekeerd? Over het leed dat de joden was aangedaan werd niet gepraat. De slachtoffers konden er niet over praten. Decennia na de oorlog overleed een joodse inwoner van Zaltbommel. Op de steen die haar graf bedekt staan de woorden: 'Het vermoorden van haar vader en moeder heeft ze nooit vergeven en vergeten. Ze droeg haar pijn en verdriet heel heldhaftig'. De historicus Ivo Schöffer schreef in 1998 een artikel met de veelzeggende titel: 'De hulp voor de joden in bezet Nederland. Te laat en te weinig.'

Gedenken

De meeste joodse inwoners van Zaltbommel, Rossum en Herwijnen keerden na de oorlog niet meer terug. In de eerste openbare vergadering van de Bommelse gemeenteraad op 14 december 1945 memoreerde burgemeester Tutein Nolthenius vanzelfsprekend de oorlogsjaren. Geen woord echter over de vermoorde joodse Bommelaren. De hervormde gemeente en de gereformeerde kerk kwamen daags na de bevrijding bij elkaar in de Sint Maarten. Er was sprake van grote dankbaarheid en van verdriet en berouw. Zowel ds. Van Minnen (gereformeerd) als ds. Oskamp (hervormd) benoemden het leed dat de joodse inwoners had getroffen. Echter, verstrikt in de oude theologie, wezen beide predikanten in de 'Dankdienst' op de woorden die joden – volgens de evangelist Mattheüs (27 vs. 25) – lang geleden riepen toen Jezus veroordeeld werd tot de kruisdood: 'Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen.'²⁵ In de eerste vergadering van de Winkeliersvereniging na de oorlog werd gerefereerd aan de oorlog: 'een moeilijk tijd'. Het werd van groot belang geacht dat de vereniging bleef voortbestaan. Aan de joodse leden die vermoord waren werd

17. Winkels en bedrijven met een joodse eigenaar werden gedwongen hun zaak te sluiten. Ook de manufactuurzaak van Arnold Hes was dit lot beschoren. De Omnia-Treuhandgesellschaft, met Duitse of Duitsgezinde zetbazen, was een Duitse trustmaatschappij die de joodse ondernemingen te gelde maakte (lees: leeg roofde) voor het Duitse Rijk. Tussen 1941 en september 1944 kreeg Omnia 16.000 liquidatie-opdrachten van de Duitse overheid, waarvan er slechts 1500 niet afgewikkeld werden (DB, 9-10-1942). 18 en 19. Verwanten van de familie Joosten die de oorlog overleefden poogden zoekgeraakte goederen terug te vinden. In kranten verschenen tal van oproepen van uit concentratiekampen teruggekeerden of van verwanten. Op zoek naar familie (Helena Betty van Thijn, nichtje van Chrisje Joosten Blom, zie afbeelding 49.), naar vrienden en naar dierbare goederen en herinneringen. Schrijvend zijn de verhalen over de 'bewaariers' die weigerden de bij hen in bewaring gegeven spullen terug te geven (NIW 26-10-1945 en DB 29-3-1946).

20. Interieur Bossche synagoge. De synagoge van Zaltbommel kwam vrijwel ongeschonden door de oorlog in tegenstelling tot de sjoel van 's-Hertogenbosch. De overgebleven leden van de Bommelse joodse gemeenschap kwamen met de kerkenraad van de joodse gemeente 's-Hertogenbosch overeen het interieur in bruikleen af te staan. In de synagoge staat Max Cahen (1905-1995), vooraanstaand lid van de Bossche joodse gemeenschap, te midden van het 'Bommelse' meubilair en voor de Aron Hakodesj, de Heilige Arke, waarin de Thora-rollen zijn opgeborgen. De synagoge in Den Bosch is thans een concertruimte. De Arke is nog aanwezig. Het bestuur van de Stichting MIKWE kon op het laatst een enkel stuk meubilair redden van de sloop (JHM). 21. Vrijwel direct na zijn terugkeer uit de onderduik kondigde Ies Stranders de heropening van zijn slagerij aan (DK, 25-5-1945). 22. Een lijst met namen van vermoorde joodse Bommelaren en een oproep zich te melden als men nog wat te vorderen had... (DB, 31-8-1945).

geen aandacht geschonken,²⁶ terwijl zij een substantieel onderdeel van het winkeliersbestand hadden uitgemaakt. De notulen van zowel de bestuurs- als ledenvergaderingen van De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen maken wel melding van de oorlog, maar het verlies van de joodse leden werd niet aan de orde gesteld en aan de functie van het Nutsgebouw als wachtruimte voor de te deporteren Joden is geen woord gewijd.²⁷ De joodse kinderen die in Bommel op school zaten en bijna allen vermoord werden komen niet voor in de annalen van het onderwijs. De notulen zwijgen, in herdenkingswoorden wordt geen naam genoemd en in de scholen herinnert niets aan hen.

Voor zover bekend stonden slechts de Vrijwillige Brandweer, waar Louis Joosten en Hugo Hes deel van uitmaakten, en het Mannenkoor stil bij twee vermoorde joodse koorleden: '...zij die waarschijnlijk niet meer terugkomen zijn onze trouwe leden Moos van Straaten en Louis Joosten. Deze twee mensen moesten bedanken als lid van onze vereniging. Wat dat voor onze Moos, die 22 jaar lid was van onze vereniging is geweest, heeft betekend laat zich indenken. Maar wij Bestuur, Dirigent en leden zullen hen nimmer vergeten'.²⁸

Nog in 1945 werd werk gemaakt van een 'Monument voor Oorlogsgesvallenen in de Bommelerwaard'.²⁹ Het moest een monument worden voor 'alle oorlogsslachtoffers in de Bommelerwaard'.³⁰ Omdat Hedel het meest onder de oorlogshandelingen geleden had, werd besloten in dat dorp het monument te plaatsen.³¹ Het lijkt er op dat onder oorlogsslachtoffer niet de vermoorde joodse streekgenoten werden verstaan. Zo waren er twee lijsten met namen van slachtoffers in Rossum. Op 28 december 1945 stuurde 'het gemeentehuis' een lijst met namen van inwoners op die in de oorlog omkwamen naar W.H. Verdonk, secretaris van het oorlogsmonument te Kerkdriel. Het is gissen naar het waarom van het ontbreken van de namen van de joodse inwoners van Rossum die vermoord werden. In hetzelfde dossier worden wel lijsten aangetroffen waarop ook joodse slachtoffers vermeld staan.³² In 1956 werd het monument in Hedel, ter nagedachtenis aan de 224 oorlogsslachtoffers in de Bommelerwaard, onthuld.³³ Volgens het weekblad *De Toren* van 5 januari 1997 is het ook een monument voor de joodse streekgenoten die omkwamen. In Zaltbommel startte in 1965 een groep jongeren uit de verschillende kerken in Zaltbommel een actie voor een monument ter nagedachtenis van de vermoorde leden van de joodse gemeente van Zaltbommel en omstreken. Voortrekker van deze Interkerkelijk Jeugdtraal was Hans Keser. Hij schudde Bommel, inclusief 'het Gemeentehuis', wakker. Nadrukkelijk vroeg Keser aandacht voor de 'onmenselijkheden van een verdorven systeem'.³⁴ In 1967 werd het monument onthuld. Het kwam voor het gedeelte van de Algemene Begraafplaats De Bossche Poort waar in de negentiende eeuw joden uit Bommel en omgeving begraven werden en waar ook enkele stenen herinneren aan de vervolging in de Tweede Wereldoorlog. In het monument bevindt zich een koker met daarop de namen van de vermoorde mannen, vrouwen en kinderen.³⁵

Pas ver na de oorlog, in 1979, werd openlijk geschreven over de vermoorde joodse inwoners van Zaltbommel. Ook nu nam Hans Keser, auteur van tal van verhalen over de geschiedenis van Zaltbommel, het voortouw. In het weekblad *De Toren* begon hij zijn verhaal met het opschrift 'Opdat wij niet vergeten' als volgt: 'Eerlijk gezegd heb ik lang getwijfeld of datgene wat u vandaag zult lezen wel of niet een plaats moest krijgen in deze rubriek ['Bommelaria' AV], maar uiteindelijk meende ik het toch te moeten doen'. Moest je die nare periode en de afschuwelijke gebeurtenissen wel oprakelen? Het lijkt wel of Keser zich verontschuldigt.

In *De Toren* verschenen vanaf dat moment regelmatig bijdragen van Keser over de oorlog en met name over wat de Joden van Bom-

20.

Vanaf heden is onze zaak weder geopend en hopen wij weder op de gunst van onze vroegere klanten te mogen rekenen.

Beleefd aanbevelend,
I. Stranders, Rossum.

21.

OPROEF.

Bij beschikking van den Militair Commissaris van het District Geldermalsen, is ondergetekende bevoegd tot bewindvoering ex art. 50 K.B. E 100 over de vermagten van:

1. den Heer Hierman Joosten,
2. den Heer Louis Joosten,
3. Mevrouw Chisje Joosten-Blam,
4. Betje Joosten,
5. Max Joosten,

allen gewoond hebbende Boschstraat 39 te Zaltbommel;

6. den Heer Hugo Hes,
7. Mevr. Sara Bes-Groenewoud,
8. Kitty Hes,
9. Elly Hes,

allen gewoond hebbende Boschstraat 32 te Zaltbommel;

10. den Heer Elias Groenewoud,
11. Mevrouw Berriette Groenewoud-Hendrix,

beiden gewoond hebbende Mauritslaan 13, Rijswijk Z.H.S.

Aan hen, die iets te verbergen hebben van-, iets verschuldigd zijn aan-, goederen, gelden, inboedel of andere waarden of bescheiden onder zich hebben van- of in eenigerlei rechtsbetrekking staan toegevoemde personen, wordt verzocht hiervan kennis te geven aan ondergetekende vóór 5 September a.s.

Het niet voldoen aan dezen oproep is strafbaar ingevolge K.B. E. 100.

De bewindvoerder,
H. OLMANS,
Zaltbommel, Tolstraat 15.

22.

mel was overkomen. Keser publiceerde in 1995 ook het boekje met de titel *Verduisterde jaren. Een wandeling door Bommel tussen 1940 en 1945* waarin het leed dat de joodse inwoners van Bommel was overkomen een duidelijke plaats kreeg. In een andere weekblad, *Extra Nieuws*, schonk P.C. van Wijk regelmatig aandacht aan het lot van de joden in de Tweede Wereldoorlog. In 1984 stelde Bob van Dijk een tentoonstelling samen in cultureel centrum De Poorteriej en daarbij verscheen het boek *Zaltbommel 1938-1948* waarin tal van foto's zijn opgenomen van de joodse mannen, vrouwen en kinderen die omkwamen. Van Dijk, geboren in Bommel, overleefde de oorlog, met zijn ouders, in de onderduik (onder meer in Hotel Gottschalk).

In de jaren '80 werd het terrein achter de Rooms Katholieke kerk in de Oliestraat gesaneerd. Op de plaats van het Nutsgebouw aan de Minnebroederstraat verrezen appartementen. Ook de synagoge moest, ondanks protesten, verdwijnen. Wel werd bedongen dat het nieuwe appartementencomplex de contouren van het gesloopte gebedshuis zou krijgen. Tijdens sloopwerkzaamheden werd besloten het aangetroffen rituele bad, het Mikwe, naast de voormalige synagoge, te behouden. Vandaag bevindt zich in het Mikwe-gebouw een klein museum dat de herinnering aan het joods leven in Zaltbommel en omgeving levend wil houden. De 'Stichting Mikwe, een joodse erfenis' heeft enkele jaren geleden het initiatief genomen *Stolper-* of *Struikel-*stenen te plaatsen voor elk huis in Zaltbommel, Herwijnen en Rossum waar joodse mannen, vrouwen en kinderen hebben gewoond en die in 1942 en 1943 zijn gedeporteerd en in kampen zijn vermoord. Het project *Stolpersteine* is een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunther Demnig. De kunstenaar noemt de gedenksteden 'Stolpersteine' omdat je erover struikelt met je hoofd en je hart, en je moet buigen om de tekst te kunnen lezen. Op de stenen zijn, in een messing plaatje, de naam, geboortedatum, deportatiedatum en plaats en datum van overlijden vermeld. Het project *Stolpersteine* loopt sinds het jaar 1994. Inmiddels zijn in Europa voor de huizen van joden, Sinti en Roma die zijn weggevoerd en omgebracht al meer dan 50.000 stenen geplaatst. In Zaltbommel zijn in augustus 2012 de eerste stenen gelegd. Het project wordt in 2018 afgerond: dan zijn er in Zaltbommel, Herwijnen en Rossum 61 stenen gelegd. Voor elk vermoord joods kind, elke omgebrachte joodse vrouw en man een gedenksteen. De stenen konden gelegd worden dankzij giften van particulieren, de Van Voordenstichting, de Stichting Jan Nieuwenhuijzen, de Rabobank Bommelerwaard, Lions Zaltbommel-Rossum, Rotary Bommelerwaard, familie Alex Hes, de gereformeerde kerk en de hervormde gemeente van Herwijnen, de PKN gemeente van Rossum, RK parochie van Zaltbommel en de PKN gemeenten van Zaltbommel.

- 1 Beem, *De verdwenen Mediene*, p. 49-56.
- 2 Blom en Cahen, 254.
- 3 ZANA, 19 mei 1933.
- 4 ZANA, 25 november 1938.
- 5 NIW, 23 juni 1939.
- 6 RAR, Archief Gemeente Zaltbommel, 3018/357.
- 7 RAR, Archief Gemeente Rossum, 3004/956; 3004/37.
- 8 RAR, Archief Hervormde Gemeente Zaltbommel, 3021/72.
- 9 RAR, Archief Gemeente Rossum, 3004/956.
- 10 *Stolperstenen in Herwijnen* (uitgave historische vereniging D'n Ouden Dijk 2014, pagina 12-13).
- 11 RAR, Archief Gemeente Zaltbommel, 1085-273 a Rekening over 1942, 'Uitgaven Gewone Dienst'.
- 12 'Puntermuts' is Sjaan Sauvingjo in Rotterdam, een vriendinnetje van Josée.
- 13 *I.M.*, p. 536 / Schelvis, *Sobibor*, p. 246-248 / Presser, *Ondergang II*, 426-426.
- 14 Van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsteradm, 2012) p. 387-416).
- 15 Over die kosten zie RAR, Archief Bob van Dijk.
- 16 Stamkot, *Joods Gorcum, 1349-1964. Een gedenkboek* (Gorinchem 1989), p. 70-71.
- 17 Van Vriesland, *Esther. Een dagboek 1942* (Utrecht 1990), p.27, 36, 44).
- 18 *De Bommelerwaard*, 13 juli 1948.
- 19 *De Toren* 21 mei 1987.
- 20 *De Kroniek*, 25 mei 1945.
- 21 *De Bommelerwaard*, 9 december 1947.
- 22 Schütz, *Kille mist – Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam 2016.
- 23 RAR, Archief Joodse gemeente Zaltbommel, 3211/13.
- 24 GAHT, Archief Joodse gemeente 's-Hertogenbosch, inv. nr. 10, Notulen 11 maart en 2 mei 1946; Correspondentie inv. nr. 266, dd.3 maart 1946; Correspondentie inv. nr. 267, 11 april 1946 en schets .
- 25 *Gedenkt der vorige dagen...* (Zaltbommel, 1945), p.8 en 13.
- 26 *De Bommelerwaard*, 15 januari 1946.
- 27 RAR, Archief Maatschappij Nut van 't Algemeen, nr. 3144/ 4 en 12.
- 28 *De Bommelerwaard*, 22 april 1947.
- 29 *De Bommelerwaard*, 18 december 1945.
- 30 *De Bommelerwaard*, 7 december 1945.
- 31 *De Bommelerwaard*, 1 januari 1946.
- 32 RAR, Archief van de gemeente Rossum 3004/1018, 1810-1955.
- 33 *De Toren*, 27 april 1995.
- 34 *De Bommelerwaard*, 11 mei 1965.
- 35 *Deze Week in Stad en Streek*, 3 november 1967.

Zaltbommel

Minnebroederstraat, Het Nutsgebouw

Tegenover de zuidelijke zijgevel van de Synagoge bevond zich het Nutsgebouw. Het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was dé plek in Zaltbommel waar culturele en educatieve activiteiten plaatsvonden. Ook de joodse gemeenschap gebruikte het gebouw voor evenementen. Zo vond hier het jaarlijks joods bal plaats waar joodse jongeren uit de omgeving elkaar ontmoetten, maar waar ook de niet-joodse jeugd vertier zocht. Optredens van beroemde en minder beroemde joodse artiesten vonden plaats totdat het voor joden verboden werd te reizen. Johnny en Jones zongen er hun hits ('Meneer Dinges weet niet wat swing is') het orkest van Simon Spiero uit Den Bosch trad er op evenals het cabaret van Jo Toff.

De Nazi's vonden het Nutsgebouw, zo dicht bij het joodse religieus centrum, uitermate geschikt om als verzamelpunt dienst te doen voor te deporteren leden van de joodse gemeenschap van Zaltbommel en omgeving. Op 18 november 1942 ontving een groot deel van de bevolking dat door de bezetter als joods was gekenmerkt een oproep zich te melden om naar Westerbork te worden afgevoerd. Vandaaruit zouden zij naar Auschwitz worden getransporteerd. Een half jaar later ontvingen de overige leden van de joodse gemeenschap van Zaltbommel en omgeving de oproep om zich te melden. Op 8 april overnachtten zij in het Nutsgebouw, de volgende dag bracht een autobus – volgens Alex Hes van Kras –, hen naar het enige SS-concentratiekamp in Nederland, *KZ Herzogenbusch* oftewel kamp Vught. Ook van deze grote en kleine mensen – 26 in getal – keerde niemand terug. De meeste van hen werden in Sobibor in Oost-Polen om het leven gebracht. In Vught kwam de oudste joodse vrouw van Zaltbommel om het leven: Frederika van Blijdenstein-Sternfeld, 86 jaar oud. De hoogbejaarde Roosje van Straaten stierf in Westerbork. In Sobibor werd een einde aan het leven gemaakt van de jongste gedeporteerde: Margaretha Carla Stranders uit Rossum. Het meisje was vier jaar. Zij die in Auschwitz niet direct naar de gas-

kamers werden gestuurd, moesten harde arbeid verrichten: in het kamp zelf of in zogeheten buitenkampen werken voor de Duitse oorlogsindustrie. Ze stierven door mishandeling en uitputting of lieten het leven onder erbarmelijke omstandigheden tijdens de lange marsen naar het Westen toen het Russische leger in de winter van 1944-1945 de Duitsers op de hielen zat.

1 Minnebroederstraat 4

In augustus 1940, enkele maanden na het bombardement op Rotterdam, verhuisde de jonge onderwijzer Maurits Samuel de Jong (Rotterdam, 1 juni 1920) van de havenstad naar Zaltbommel. De voorganger van de joodse gemeente, chazan (voorzanger) Arie Elburg, was kort na de Duitse inval in Nederland met zijn echtgenote naar Engeland gevlucht. Mau de Jong probeerde zo goed en zo kwaad als dat onder de gegeven omstandigheden mogelijk was de rabbinale taken waar te nemen. Voor De Jong was Zaltbommel waarschijnlijk niet geheel onbekend. De familienaam van zijn moeder luidde: Van Straten, een joodse familienaam die in het riviereengebied veel voorkwam. Haar vader was afkomstig van Herwijnen. Na het bombardement op Rotterdam verhuisden Frederik de Jong (makelaar en assuradeur) en Henriëtte Rosette van Straten naar Oss. Twee zonen, Nathan en Aron gingen mee. Samuël Joseph bleef in Rotterdam en Maurits kwam naar Bommel. Ze zouden allen in concentratiekampen worden vermoord. Tot een woning beschikbaar was woonde Maurits de Jong in de Minnebroederstraat achter het Mikwe, in het joodse schooltje. In het Mikwe hangt een foto van Maurits de Jong waarop hij in de Bommelse synagoge staat met een gebedsmantel omgeslagen. In het Mikwe bevindt zich ook een afbeelding van het antwoord van opperrabbin Levisson op een aantal vragen van Maurits de Jong over de wijze waarop hij de 24-uurs dienst van Grote Verzoending 1942 met zijn gemeente diende te leiden. Maurits, niet opgeleid als en zonder de bevoegdheden van een rabbijn, kreeg van opperrabbin Levisson de benodigde instructies.

1.

De heer E. J. de Vries, alhier, heeft de laatste weken met groote toewijding de ZALTBOMMEL Sjoeldiensten geleid en de Sjechieta werd door den heer B. Driehoef, alhier, verricht, tot groote waardeering der gemeentelieden. Thans wordt de Sjoeldienst en het Godsdiensonderwijs waargenomen door den M. de Jong uit Rotterdam, tot groote tevredenheid. Deze heeft ook een Jeugdsoel opgericht, die door de geheele jeugd bezocht wordt, hetgeen zeker zal medewerken om de liefde voor onzen godsdienst bij de jeugd op te wekken. Daar de heer De Jong geheel belangloos die diensten waarneemt, is een woord van waardeering zeker op zijn plaats.

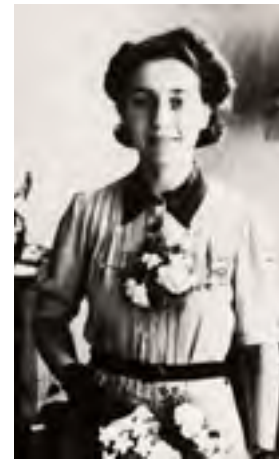
2.

3.

4.

5.

6.

1. Johnny en Jones (Max Kannewasser en Nol van Wesel) in 1941 voor Hotel Gottschalk in de Waterstraat. In het midden Albert de Booi. Johnny en Jones scoorden in 1938 een hit: 'Meneer Dingies weet niet wat swing is'. Beide artiesten traden na hun deportatie nog in Westerbork op. In 1944 werd 'De Westerbork serenade' opgenomen. In het zicht van de bevrijding stierven ze kort nadat de geallieerden Bergen-Belsen introkken. Albert de Booi, niet-joods, zette zijn carrière – ook in de oorlog – voort (JHM). 2. Na het bombardement van Rotterdam, kwam Maurits de Jong naar Zaltbommel. Hij nam de taken over van de naar Engeland gevluchte chazan Elburg (NIW, 26-7-1940). 3. Wolf Wijnman bezat een winkel in groenten, vruchten en comestibles aan het Noordeinde 40 in Den Haag. Op de foto dochter Annie in de champignonkelder, circa 1935 (HG).

4. 3 februari 1942, de verjaardag van Bob van Dijk. Op de achterste rij (vlnr): Elly Hes uit de Boschstraat, Herman Joosten uit de Boschstraat, Edith Kahn uit de Boschstraat, Leo Klingen uit Alem. Middelste rij: onbekend, Alex Hes uit de Waterstraat, Mau de Jong uit de Minnebroederstraat. Vooraan: Ronnie van Cleef uit Den Haag, Ronny Potsdammer uit Breda, Ilse Kahn uit de Boschstraat en Theo Knippen uit de Gasthuisstraat. Elly Hes, Herman Joosten, Mau de Jong, Edith en haar zus Ilse Kahn werden vergast. Bob van Dijk (niet op de foto), Alex Hes, Ronnie van Cleef en Ronny Potsdammer overleefden in de onderduik. Verzetsman Leo Klingen, verdronk in februari 1945, op weg naar het bevrijde Noord-Brabant, in de Maas (JHM). 5. Annie Rozet Wijnman op haar trouwdag, 1942 (JHM). 6. Huwelijksfoto van Annie Wijnman en Maurits de Jong. Het zojuist getrouwde paar draagt de jodenster, 1942 (JHM).

Blijkens een schrijven van de Joodse Raad te Amsterdam was Maurits vertegenwoordiger van de Raad in Zaltbommel. Het document betreft een vergunning voor de echtgenote van Maurits, Annie Wijnman, om te mogen verhuizen en is gedateerd 22 september 1942. Het paar vestigde zich in de Oliestraat 50.

Er is nog een belangrijk document. Een trouwfoto van Maurits de Jong en zijn jonge bruid Annie Rozet Wijnman. Beiden dragen de ster. Het paar huwde op 19 augustus 1942 in Den Haag, waar de ouders van de bruid woonden. Trouwen in 1942? Annie Wijnman en Maurits de Jong waren niet de enigen. Het *Joodsch Weekblad*, een door de bezetter in plaats van het opgeheven *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in het leven geroepen mededelingenblad, staan talloze huwelijks- en ondertrouwaankondigingen. Als je voor transport werd opgeroepen zou je, als gehuwd stel, niet worden gescheiden. Dacht men.

Annie Wijnman werd op 20 februari 1922 in Den Haag geboren. Haar ouders waren Reina Cohen, geboren op 2 oktober 1899 te Amsterdam en Wolf Wijnman, van beroep winkelier, geboren op 16 juli 1900. Beiden werden op 23 april 1943 in Sobibor om het leven gebracht. Annie, winkelijuffrouw, had nog een broer, Salomon (Den Haag, 14 december 1924 – Auschwitz, 7 december 1943) die als groenteman de kost verdiende. Het gezin Wijnman woonde Noordeinde 40 in Den Haag. Wolf Wijnman had daar een vruchten- en delicatessenwinkel.¹ In de kelder werden champignons gekweekt. Op de foto is een jong meisje champignons aan het verzorgen. Is dat Annie? Een kleine bijzonderheid: Annie won in 1924 een prijs met het oplossen van een puzzel.² Annie werd in Sobibor vergast op 16 juli 1943 evenals haar man Maurits Samuel de Jong. Het Mikwe is in het bezit van een aantal liturgische boeken waar De Jong zijn handtekening in heeft geschreven en die zich waarschijnlijk in de synagoge bevonden.

2 Gamerschestraat 13

Op dit adres woonde het gezin van Mozes van Straten (Zaltbommel, 29 januari 1889) en zijn vrouw Amalia Kahn (Bödefeld, 15 december 1894). Mozes van Straten was een zoon van Machiel van Straten (1851-1926) en Francijntje Hartog (1851-1918). Amalia Kahn kwam volgens het Bevolkingsregister op 19 mei 1926 vanuit het Duitse Wermelskirchen, waar zij met Mozes van Straten huwde, naar Zaltbommel. Mozes en Amalia van Straten-Kahn kregen twee zonen: Jacob Adolf of Sjakkie (Zaltbommel, 9 maart 1927)

en Michel of Chellie (Zaltbommel, 8 februari 1928).

Het bevolkingsregister vermeldt dat Mozes van Straten handelaar was in lommen, huiden en metalen. De grootvader van Mozes van Straten – Mozes senior – dreef al een lommenhandel die hij aan zijn zoon Machiel, de vader van Mozes jr., naliet. Het lommenpakhuis bevond zich in de Kloosterstraat. In 1912 werd een loods aan de Steenweg even voorbij de Gamerschestraat gebouwd. De winkel van Van Straten bevond zich in de Gamerschestraat 13. Daar werd onder meer porselein verkocht. Mozes van Straten was jarenlang penningmeester van de joodse gemeente in Zaltbommel en een van de drijvende krachten achter het joodse leven in het stadje. Mozes zong in het Zaltbommels Mannenkoor en was lid van het bestuur.

Mevrouw Van Straten was maatschappelijk actief. Zo was zij van 1936-1939 lid van het Comité Weldadigheidszegels, voorloper van de Kinderpostzegels. Beide zonen, Jacques en Michel, werden toegelaten tot de Rijks HBS in Zaltbommel. Op 18 december 1940 concludeerde de lerarenvergadering dat ze 'onder de maat' presteerden. Vanwege hun joods-zijn moesten ze van de school in Bommel af. Ze werden gedwongen het door de bezetter opgerichte 'Joodsch Lyceum' aan de Papenhulst in Den Bosch te bezoeken, waar op bevel van de Duitsers joodse kinderen uit Noord-Brabant en de Bommelerwaard sedert 1 september 1941 voortgezet onderwijs volgden.

Het gehele gezin Van Straten werd op 9 april 1943 naar Vught gedeporteerd. Op dinsdag 25 mei 1943 vertrok een trein van Westerbork naar Sobibor. In de trein bevonden zich 2.862 gevangenen, van wie 676 kinderen. Jules Schelvis: 'Bij aankomst werden enige tientallen personen uitgezocht voor werk in Sobibor. Van acht werden levenstekens ontvangen. Niemand van het transport heeft de oorlog overleefd'. Waarschijnlijk is het gezin Van Straten op 28 mei vermoord.

Bij de familie woonden de moeder van Amalia: Emilie Stern-Kahn (Bigge, 13 november 1853 – Zaltbommel, 11 juni 1940), weduwe Jacob Kahn (Bochum, 13 november 1843) en haar zuster Hedwig Kahn (Bödefeld, 25 mei 1893). Hedwig kwam in maart 1933 uit Bochum naar Zaltbommel en enkele maanden daarna, in oktober 1933, verhuisde zij naar Arnhem. In 1952 werd Hedwig Kahn tot Nederlands staatsburger genaturaliseerd. Ze woonde toen in Leiden en was werkzaam als huishoudster. De oorlog heeft zij door onder te duiken overleefd.

7.

8.

Schapenwol.
DE FIRMA
Hartog en van Straten
Markt D 34.
Koopt tegen den hoogsten prijs
SCHAPENWOL.
Verwacht gaarne aanbieding daarvan.

9.

Hallo, Hallo . . .
met K. Rengeling!

Zoo als U weet betalen wij de hoogste waarde voor alle **Lommen en Metalen**. Nu het ijs weg is, komen wij weer geregeld overal. Daarom zoekt alles bij elkaar. In spoed geval, groot of klein. — Een bericht en wij komen. Het van ouds bekende pakhuis te Zaltbommel, voorheen van M. van Straten in de Kloosterstraat is vanaf de 8ste April 1947 op Dinsdags en Vrijdags de geheelen dag door mij geopend. Ook kleinhandelaren kunnen dan bij mij afleveren.

K. Rengeling,
Delwijnen 55, (Gem. Kerkwijk).

10.

11.

7. Minnebroederstraat gezien vanaf Kloosterstraat richting Oliestraat. Links – tegenover het huidige Mikwe-museum – het toegangsportaal van het Nutsgebouw, 1955 (RAR). 8. Op de begraafplaats Bossche Poort bevindt zich, naast de grafzerk van haar man die in 1922 overleed, een herinnerings-steen voor het oudste lid van de joodse gemeenschap: Frederika van Blijdenstein-Sternfeld. Ze overleed in Vught, een maand na haar deportatie vanuit Zaltbommel, 86 jaar oud (CAV). 9. Met compagnon Hartog kocht Van Straten sr. ook andre waar dan lommen in (ZNAB, 16-5-1919). 10. In 1947 trok K. Rengeling uit Delwijnen in het pakhuis van Van Straten en trachtte door de naam van Van Straten te gebruiken klandizie te werven (DBWD, 28 maart 1947). 11. De dames op leeftijd: Frederika van Blijdenstein-Sternfeld en rechtsachter Ida van Blijdenstein-Wihl (1863-1943). De namen van de twee jonge vrouwen zijn niet bekend, circa 1940 (JHM).

12.

13.

14.

12. Eerste klas van de openbare lagere school, de zogeheten 'Rikkerschool', met juffrouw Hilbrink en juffrouw Van de Kolk. joodse kinderen gingen naar de Openbare School. Op de eerste rij, derde bank: Chellie van Straten. Op de tweede rij, zesde bank: Kitty Hes uit de Boschstraat (JHM). 13. Mozes van Straten, circa 1940 (JHM). 14. Mozes van Straten, zijn zoon Michel (Chellie), Meta van Straten-Kahn en buurmeisje Fransje de Vries, circa 1935 (JHM).

15.

16.

15. Zaltbommels Mannenkoor en dames zangvereniging Excelsior in de tuin achter het vroegere Nutsgebouw in de Minnebroederstraat, 1928. Op de foto: Moos van Straten (vijfde rij van onderen, vijfde van rechts) en Louis Joosten (vierde rij van onderen, derde van rechts). Op 14 maart 1940 zongen beiden, bij de bassen, nog in de Matthäus Passion. Het was hun laatste uitvoering. Het werd joden vanaf 22 oktober 1941 verboden lid te zijn van verenigingen waar ook *ariërs* deel van uit maakten. Van Straten en Joosten verlieten het koor (RAR). 16. Sjakkie en Chellie van Straten in toen modieuze plusfours, circa 1940 (JHM).

Gamerschestraat 27

Op dit adres was de slagerij gevestigd van Emanuël Jacob de Vries (Veenendaal, 19 november 1882). Emanuël was een zoon van Levie de Vries en Hendrika de Vrij. Hij huwde in 1922 Mathilda van Straten (Zaltbommel, 22 februari 1922), dochter van Machiel van Straten en Francijntje Hartog. In 1925 werd een levenloos kind geboren. Het jaar daarna op 19 november 1926 werd Francina Hendrika geboren.

De meeste slaggers begonnen als knecht en leerden koosjer slachten of met koosjer geslacht vlees omgaan bij slaggers ver weg en dichtbij. Emanuël verbleef volgens het Bevolkingsregister als 'vleeschouwersknecht' onder meer in Eibergen, Rossum, Amsterdam en Oss, waarna hij zelfstandig slager werd in Zaltbommel. In 1921 kreeg hij de vergunning 'tot oprichting van een slagerij' in de Gamerschestraat. Daar bevond zich eerder de slagerij van de eveneens joodse Van Blijdenstein. In 1924 had De Vries voor korte tijd twee knechten in dienst: Simon Meier uit Haaksbergen en Levie Israëls uit Hoogezand. Beiden werden door De Vries opgeleid. Ronny Potsdammer tegen Bob van Dijk: 'elitaire slager, typische man, een heer onder de slaggers, eigenlijk geen echte slager'.

Francina of Fransje werd niet tot de eerste klas van de Rijks HBS in Zaltbommel toegelaten omdat ze niet slaagde voor het toelatingsexamen. Ze ontving na de oprichting van het 'Joodsch Lyceum' in Den Bosch aldaar onderwijs. Op 19 november 1942 werd het gezin De Vries weggevoerd. Zes dagen later vertrok uit Westerbork een trein met 10 wagons waarin 709 joodse gevangenen zaten opgesloten, van wie 103 kinderen. *The Auschwitz Chronicle*: 'Na de selectie worden slechts 42 vrouwen toegelaten tot het kamp en krijgen de nummers 25.927-25.968. De resterende 667 mensen worden vermoord in de gaskamers'. Onder hen bevonden zich vader, moeder en dochter De Vries. Zij stierven op 27 november 1942. Kort na de bevrijding werd de NSB'er Leendert B. gearresteerd. Hij betrok na de deportatie van de familie De Vries de woning.³

Gamerschestraat 53

Op dit adres bevond zich de slagerij van de in 1823 in Herpen (Noord-Brabant) geboren Alexander Marcus. Hij was gehuwd met Adriette (Judith) van Dijk (Alem, 6 augustus 1823 – Zaltbommel, 22 december 1896). Het echtpaar kreeg vier kinderen: Abraham (Zaltbommel, 4 december 1855 – Zaltbommel, 3 april 1857). Betje (Zaltbommel, 22

februari 1860). Louisa (Zaltbommel, 29 mei 1861) die in 1891 met veehandelaar Mozes van Blijdenstein uit Uden huwde en aldaar ging wonen en Abraham Arie (Zaltbommel, 3 mei 1863 – Zaltbommel, 15 december 1921). De ongehuwde zoon, Abraham Arie, was slager en koopman. Hij vervulde verschillende functies in de joodse gemeente. Zo was hij van 1919-1921 voorzitter van het Kerk- en Armbestuur. In 1919 was Abraham penningmeester van de Israëlitische school van Zaltbommel en hij was penningmeester van de *Alliance Israelite Universelle* afdeling Zaltbommel, een internationale organisatie die zich inzette voor gediscrimineerde en vervolgte joden.

Van Betje Marcus is niet veel bekend, behalve dat zij secretaris was van de *Bigdei Koudisj*, de damesvereniging die het interieur van de sjoel verzorgde.⁴ Zij verhuisde op 29 juli 1940 van Gamerschestraat 53 naar nummer 29 en overleed op 24 maart 1941 in Zaltbommel.

Gamerschestraat 29

Op dit adres woonden Betje Marcus, Frederika van Blijdenstein-Sternfeld, het echtpaar Gustav Meijer en Johanna Meijer-van Blijdenstein. Rika van Blijdenstein-Sternfeld werd geboren in Zutphen op 23 juli 1856. De naam van haar moeder is Sara Spier. Haar vader heet Philipp Sternfeld. Rika was gehuwd met Salomon van Blijdenstein, geboren te Haaften op 28 juni 1856. Hij was van beroep slager. Rika van Blijdenstein-Sternfeld kwam in 1892 van Düsseldorf naar Zaltbommel. Zij overleed op 7 mei 1943 op 86 jarige leeftijd in KZ *Herzogenbusch* (kamp Vught). Op de joodse begraafplaats aan de Bossche Poort bevindt zich een gedenksteen voor Rika van Blijdenstein-Sternfeld.

Zowel op de grafzerk van Salomon als op de gedenksteen voor Rika staat als achternaam: van Blijdenstein. Deze naam is aangehouden evenals 'Sternfeld', zoals Rika ook in het Bevolkingsregister van Zutphen/Steenderen genoemd wordt. Rika staat in verschillende bronnen vermeld als 'Blijdenberg' (Archief Kamp Vught), Van Blijdestein (www.joodsmonument.nl). Het Bevolkingsregister van Zaltbommel vermeldt: Sternefeld.

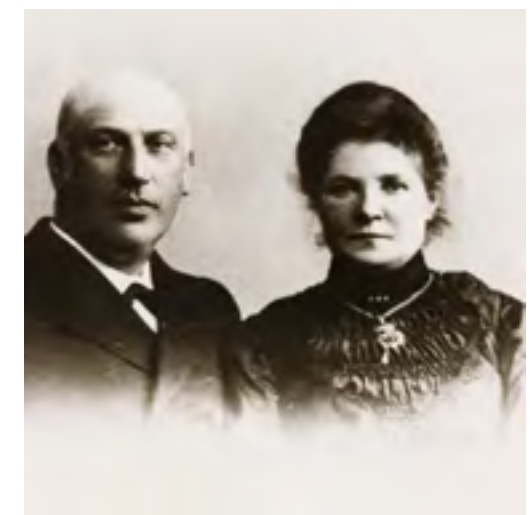
Ida van Blijdenstein-Wihl (Krefeld, 5 maart 1863), dochter van Hermann Wihl (slager) en Sophie Schönbrun, huwde in Krefeld op 9 mei 1895 met Emanuel van Blijdenstein (Zaltbommel, 8 juni 1862 – Keulen, 11 juli 1925) van beroep slager, zoon van Michaël van Blijdenstein en Schönnette Frank. Ida verhuisde in 1897 met haar echtgenoot en zoon Michiel

17.

18.

19.

17. Klas van meneer Westendorp met Fransje de Vries, Sjakkie van Straten, Edith Kahn en Edith Hes, circa 1936. Voorste rij: in de vijfde bank, Fransje de Vries; in de tweede bank: Sjakkie van Straten. Middelste rij, vierde bank: Edith Kahn met naast haar nichtje Edith Hes. Alle vier kinderen werden vermoord (RAR) 18. Gezin De Vries voor de slagerij, 1937 (JHM). 19. Emanuel Blijdenstein uit Zaltbommel en zijn vrouw Ida van Blijdenstein-Wihl, circa 1920. Het echtpaar Van Blijdenstein woonde in de Gamerschestraat in Zaltbommel (JHM).

20.

21.

22.

20. Gedichtje van Fransje de Vries uit het poëziealbum van mevrouw M. (Rie) Rombeek (CR). 21. Het huis van Betje Marcus werd in 1940 te koop gezet. Mevrouw Marcus verhuisde naar nr. 53. In 1941, voor de deportaties, overleed zij. (HW, 26-7-1940). 22. Rika van Blijdenstein-Sternfeld was het oudste lid van de joodse gemeente van Zaltbommel. Zij werd gedeporteerd naar Vught en overleed in het kamp op 7 mei 1943. Ze werd 86 jaar. Op de foto de aankomst van gevangenen op station Vught (NMKV).

naar Ruhrort. Op 3 januari 1938, zij was toen weduwe, kwam Ida van Keulen naar Zaltbommel. Ida van Blijdenstein-Wihl werd op 14 mei 1943 in Sobibor om het leven gebracht. Gustav (Israël) Meyer werd geboren op 28 december 1880 in Mülheim/Keulen. Op 24 maart 1920 huwde hij in Keulen met Johanna (Sara) van Blijdenstein (Duisburg, 9 januari 1899). In Keulen oefende Meyer het beroep van slager uit.

De *Kristallnacht* van 9 op 10 november 1938 eiste veel joodse slachtoffers. In de nacht zelf vielen 91 doden, maar in de periode daarna stierven nog veel meer mensen aan de gevolgen van het geweld. Ook pleegden veel mensen zelfmoord. Het *Deutsches Historisches Museum* spreekt van 1.300 doden. Ruim 30.000 joodse mannen werden naar concentratiekampen gevoerd. Dat laatste overkwam ook Gustav Meyer. Hij verbleef van 15 november 1938 tot 7 december 1938 in *KZ Dachau*.

Het echtpaar Meyer-Blijdenstein vestigde zich per 5 april 1940 in Zaltbommel van waar uit het in november 1942 werd weggevoerd naar Westerbork. Gustav werd op 7 december 1942 in Auschwitz vermoord. Johanna stierf daar tien dagen later. Willem G., 'blok-leider NSB, die verschillende personen aanbracht', betrof de woning nadat de bewoners waren gedeporteerd.⁵

3 Waterstraat 28

Hier bevond zich de winkel en de woning van Arnold Hes en diens gezin. Het gezin Hes nam korte tijd Ilse Rose, een vluchteling uit Duitsland op. Ilse werd op 14 januari 1926 in het Duitse Holzminden geboren. Het bevolkingsregister van Zaltbommel noemt als datum van haar komst uit Amsterdam: 16 augustus 1940.

Vader Richard Rose (14 december 1886), van beroep slager, trouwde op 11 juli 1926 met Helene Beverstein (10 juni 1895). Ilse is dan een half jaar oud. In 1928 vertrok Ilse met haar ouders naar Hannover waar op 26 juni 1932 haar zusje Margot werd geboren. Volgens het *Gedenkbuch Bielefeld NS-Opfer* woonde het gezin van 1933 tot 31 maart 1942 in Bielefeld. Over Ilse wordt opgemerkt: 'Ilse war zeitweilig in Holland'. Ilse was een van de vele joodse kinderen die na de *Kristallnacht* van november 1938, veelal door hun ouders of verzorgers, naar Nederland werden gezonden waar het veilig was. In de meeste gevallen belandden de kinderen in een opvangkamp of kindertehuis waarna zij in joodse pleeggezinnen voor korte of lange tijd werden opgenomen. In het Duitse

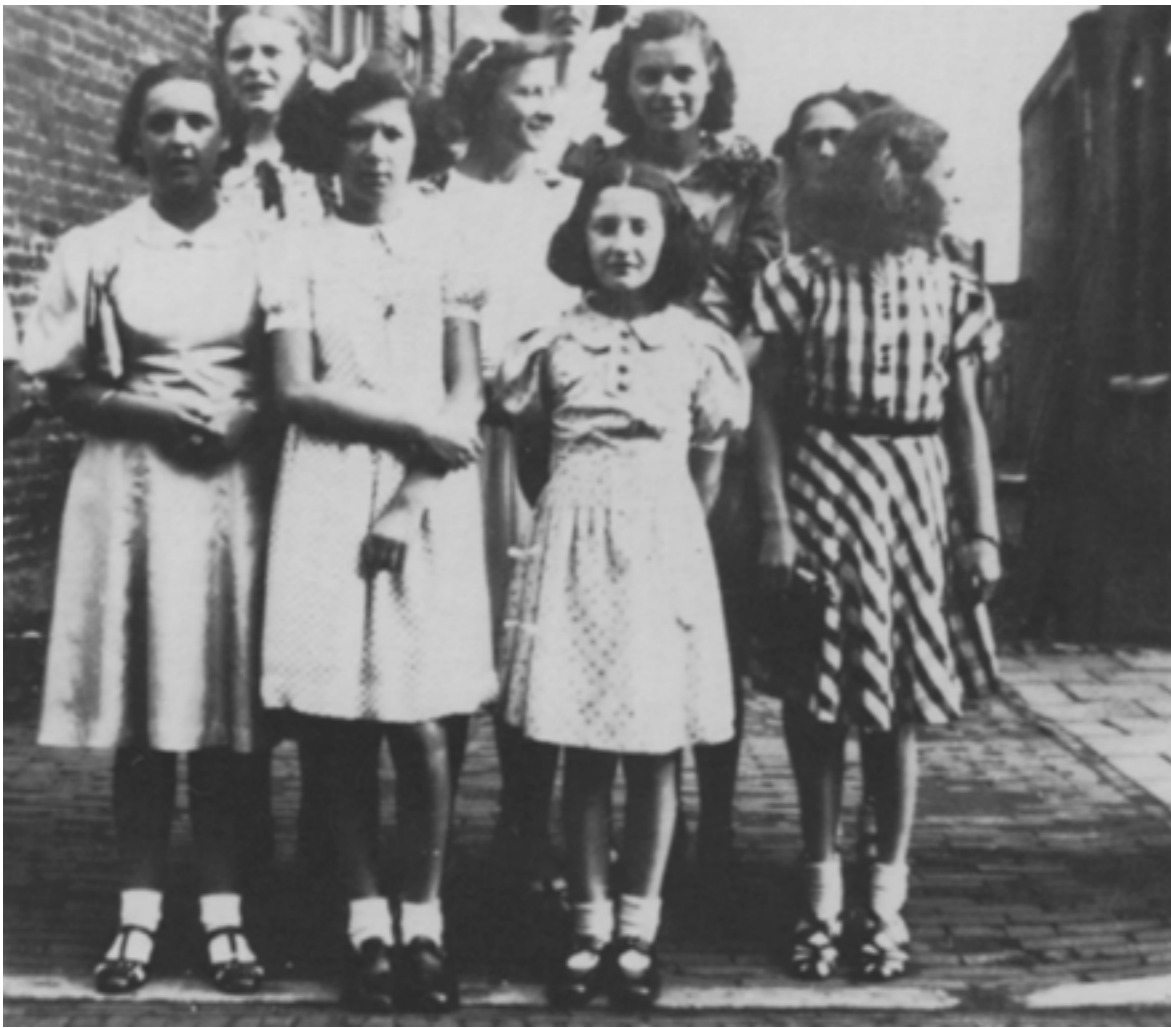
Bundesarchiv is de vermelding te vinden dat Ilse op 4 januari 1939 naar Nederland was gestuurd. Ze verbleef met andere uit Duitsland afkomstige joodse kinderen in Het Zeehuis in Bergen aan Zee. Een jaar later ging zij naar Driebergen-Rijsenburg (Ons Boschhuis) en vandaar werd zij naar Amsterdam verplaatst en woonde bij de familie E. Winter. Ze was 14 jaar toen zij werd opgenomen in het gezin van Arnold Hes in de Waterstraat. Eind november 1941 kreeg zij de oproep om naar haar ouders in Bielefeld te vertrekken. Ilse reisde omstreeks 5 december 1941 af, maar of zij in Bielefeld is aangekomen is niet bekend. Haar ouders en zusje Margot werden op 31 maart 1942 naar het 'Oosten' gedeporteerd. Dat Oosten bleek het Getto van Warschau te zijn, waar het gezin waarschijnlijk is omgekomen. Volgens Van Dijk stuurde Ilse nog een boodschap naar de familie Hes. Zij was met haar familie 'op vakantie' in Polen. Het *Bundesarchiv Gedenkbuch* vermeldt dat Ilse zich in de trein bevond die op 31 maart 1942 uit Gelsenkirchen vertrok, richting Münster-Hannover, met als eindstation Warschau-Getto.

Over de wederwaardigheden van Ilse in Zaltbommel is weinig bekend. Er is wel een afbeelding van haar: een foto van een groep meisjes, het 'zangklasje' van de dames Van Boort. Ilse zong dus en had contacten met leeftijdgenoten. Ze legde ook het toelatings-examen voor de Rijks HBS af en slaagde met een 7 voor Nederlands. Het gezin Arnold Hes, vader, moeder en drie kinderen, overleefde de oorlog door onder te duiken, onder andere in Hotel Gottschalk, Waterstraat 21.

Waterstraat 6

In het bovenhuis woonde Hesther Hes-van Leeuwen (Berghem, 23 september 1868 – Auschwitz, 27 november 1942). Zij was een dochter van Hugo van Leeuwen en Sara Kostman. In 1892 huwde zij Alexander Hes (Heesch, 5 mei 1859 – Zaltbommel, 26 oktober 1936), manufacturier, zoon van Aäron Hes en Antje van den Bergh. Het echtpaar kreeg vijf kinderen: Josina (1893), Arnold Hugo (1895), Anna (1894), Hugo (1896) en Hulda (1901).

Op 19 november 1942 werd Hesther Hes-van Leeuwen op transport gesteld naar Westerbork. Enkele dagen later werd zij in Auschwitz omgebracht. Vier kinderen overleefden de oorlog evenmin. Op de joodse begraafplaats aan de Marten van Rossemensingel is een steen geplaatst ter harer gedachtenis. Dochter Josina huwde Levie van Dijk en

23.

24.

23. Zangkoortje Cia en Alda van Boort: v.l.n.r achterste rij: Rie Rombeek, Mini Lambooij, Mies van Maaren, Edith Kahn. Voorste rij: Lidy van Eldik, Ilse Rose, Edith Hes en Elly Hes. Edith Kahn, Ilse Rose en Elly Hes werden vermoord. Edith Hes kon onderduiken bij de familie De Kock op boerderij Pella te Haaften. Na de oorlog emigreerde zij naar de Verenigde Staten, trouwde met Simon H. Sleutelberg en kreeg twee kinderen. Zij overleed in 2012 (JHM). 24. Een van de laatste advertenties van Arnold Hes (HW, 1-11-1940).

woonde op Stationsweg 40. Het echtpaar werd in Auschwitz vermoord. Ook Hugo, die een kledingzaak in de Boschstraat dreef, werd evenals zijn vrouw en twee dochters vermoord. Hulda huwde Benjamin Meijer en ging met haar man in Gorinchem wonen. Beiden werden in Sobibor vergast. De jongste dochter, Anna, trouwde met Simon Kahn die kort na zijn komst uit het Duitse Wermelskirchen, in 1932, overleed. Anna, die in de Boschstraat woonde, werd met haar beide dochters Edith en Ilse in Auschwitz om het leven gebracht. Alleen Arnold overleefde met zijn vrouw Rosa Kahn en hun drie kinderen, de oorlog op onderduikadressen (onder meer in Hotel Gottschalk). Arnold Hes liet op de begraafplaats aan de Marten van Rossumsingel een gedenksteen voor zijn moeder plaatsen.

Waterstraat 21

In de oorlog was op dit adres Hotel Gottschalk gevestigd dat gerund werd door het echtpaar Van de Laak. Het hotel bood een schuilplaats aan elf joodse onderduikers van wie er zes afkomstig waren uit Zaltbommel: het echtpaar Arnold Hes en Rosa Hes-Kahn met hun zoon Alexander (Alex). Zij woonden aan de overkant van het hotel op nummer 28 boven hun kleding- en manufacturenwinkel. Het gezin Hes bestond uit vijf personen. Gerard van Angeren roeide dochter Edith naar de overkant van de Waal. Haar onderduikadres vond zij in Haaften op boerderij 'Pella' van de familie De Kock. Jacques, een kleine jongen, werd per fiets naar Geldermalsen gebracht waarna hij op zijn onderduikadres in Zeist arriveerde. Toen de ouders van de kinderen begrepen dat hun kinderen veilig waren aangekomen, vertrokken zij naar hun onderduikadres aan de overkant: Hotel Gottschalk. Daar troffen zij de heer en mevrouw van Dijk-Abrahamson en hun zoon Bob (Benjamin) die in de Gasthuisstraat 14 woonden en een winkel in stoffen en manufacturen dreven. De familie Verharen (Hotel Laanzicht) in Rossum had de familie Van Dijk ook onderdak aangeboden, maar Van Dijk verkoos in Zaltbommel te blijven. Verharen trok zich daarnaast het lot aan van de joodse familie Nijstad en van Hester Richter. Zij overleefden de oorlog in Rossum. In Hotel Gottschalk verbleven ook de heer en mevrouw Abrahamson en de ongehuwde zusters Catharina en Jetta Bonte, familie van Van Dijk. Daarnaast werkte de joodse Mietje of Mary Wolff onder de schuilnaam Coba Jansen in het hotel. In februari 1943 overleed Salomon of Sallie Abrahamson aan een ern-

stige ziekte. Zijn lichaam werd in het hotel onder de vloer van de eetzaal verborgen. Op 8 juli 1944 vielen de Duitsers het hotel binnen. Eigenaar Hendricus van de Laak werd doodgeschoten, evenals Mietje Wolff. Beiden zijn begraven op het RK Kerkhof in Zaltbommel. Mietje Wolff omdat zij 'doopleerlinge' in de RK Parochie van Zaltbommel was en zich had verloofd met katholieke Harry van de Laak, de zoon van het echtpaar Van de Laak.

Marianne Abrahamson-Wolff, weduwe van Salomon Abrahamson, werd meegenomen evenals de gezusters Bonte. De vrouwen werden in kamp Westerbork ingesloten in barak 67, de strafbarak waar op een onderduikadres gepakte joden terecht kwamen. Op 3 september 1944 zijn de vrouwen met een straftransport gedeporteerd en drie dagen later in Auschwitz vergast.

Mevrouw Van de Laak en zoon Harry werden na enige tijd gevangen te zijn gehouden, weer vrijgelaten. De heer en mevrouw Van Dijk, zoon Bob, de heer en mevrouw Hes en zoon Alex konden zich schuilhouden. Enige dagen later durfden zij het hotel te verlaten. Na omzwervingen vonden de volwassenen een onderduikadres. De heer en mevrouw Hes kregen onderdak bij de familie Van Maren in de Molenstraat te Zuilichem, Isidor Van Dijk en diens vrouw konden terecht bij een relatie in Alem waar zoon Bob en Alex Hes ook verbleven. Na enige tijd staken beide jongemannen de Maas over en arriveerden in Noord-Brabant dat niet lang daarna door de geallieerde troepen werd bevrijd. In 2012 toen voor het voormalige hotel Gottschalk de eerste Stolpersteine werden gelegd leidde Alex Hes (1924-2013) de plechtigheid in met zijn verhaal over de onderduikperiode in Hotel Gottschalk. Het integrale verhaal van Alex Hes is te bekijken en te beluisteren via Youtube.

Salomon Jacob Abrahamson (Utrecht, 2 maart 1887 – Zaltbommel, 8 februari 1943) is door de Duitsers in een graf (Klasse III, nr. 3) op de algemene begraafplaats Bossche Poort begraven. Na de oorlog bleek zijn lichaam onvindbaar. Op het kerkhof bevindt zich een gedenkbord. Salomon Abrahamson, van beroep kleermaker/confectiefabrikant was gehuwd met Marianne Wolff (Amsterdam, 5 april 1892 – Auschwitz, 6 september 1944). In Amsterdam woonden zij Scheldestraat 56 II. Het echtpaar had twee gehuwde dochters: Mietje (1918) en Jacqueline (1920). Beiden zijn op 30 september 1942 in Auschwitz om het leven gebracht. Jetta Bonte (Amsterdam, 17 maart 1888 –

25.

26.

27.

25. Lea Groenewoudt (uit Eindhoven, zuster van Saartje Hes-Groenewoudt), Hester Hes-Van Leeuwen (uit de Waterstraat, moeder van Hugo Hes), Ben Meijer (zwager van Hugo Hes, slager in Gorcum), Saartje Hes-Groenewoudt en echtgenoot Hugo Hes op het terras van de familie Hes aan de Boschstraat in Zaltbommel, circa 1935. Geen van hen overleefde de oorlog (JHM). 26. Een versregel uit Psalm 133, gecalligrafeerd door Arnold Hes op zijn onderduikadres in Zuilichem (MMVR). 27. De familie Hes: in het midden, met baby op schoot: Hesther Hes-van Leeuwen en haar man Alexander die in 1936 overleed, circa 1933 (JHM).

28.

29.

28. Zerk op het graf van Alexander Hes die voor de oorlog overleed. Na de oorlog liet zoon Arnold Hes een gedenksteen voor zijn moeder (H)Ester van Leeuwen, die in 1942 in Auschwitz werd vermoord, vervaardigen (CAV). 29. In de garage van Waterstraat 15 bevond zich de gaarkeuken waar soep werd uitgedeeld. Vandaar de lange rij. Het pand met de luifel is Hotel Gottschalk waar de eigenaren, het echtpaar Van de Laak, joodse onderduikers verborg (RAR).

Auschwitz, 6 september 1944), van beroep naaister, en Catharina Bonte (Amsterdam, 2 augustus 1897 – Auschwitz, 6 september 1944), verkoopster, werden geboren in het diamantwerkersgezin van Samuel Bonte en Zippora Sterk. De zusters woonden Nieuwe Achtergracht 25 I, Amsterdam. Mary Wolff, was de dochter van Henri Wolff en Dina Nikkelsburg. Zij was 19 jaar toen zij werd doodgeschoten. In Amsterdam woonde zij Hemonystraat 40 II.

4 Korte Steigerstraat 4

Op dit adres woonden Arie Elburg en zijn vrouw Rozetta Pels. Arie Elburg (Hilversum, 15 oktober 1900 – Tjimahi, 19 april 1944) was de zoon van Jacob Elburg en Elisabeth Zwelheim. Hij huwde in 1921 Rozetta Pels (Delfzijl, 1 juni 1899 – Den Haag, 2 februari 1956), dochter van Jacob Pels en Louisa Coopman. Het echtpaar had geen kinderen. Arie Elburg was van circa 1920 tot 6 maart 1926 godsdienstleraar bij de Israëlitische gemeente van Oude Pekela. In april 1926 werd hij als voorganger geïnstalleerd in Zaltbommel.⁶

Samen met het echtpaar Koppens vertrokken Arie Elburg en zijn echtgenote in mei 1940, daags na de Duitse inval, naar IJmuiden. Vandaar hoopten ze naar Engeland te kunnen meevaren. Ze hadden geluk en kwamen met een vissersboot in Engeland aan. In betrekkelijk korte tijd reisden de heer en mevrouw Elburg en de heer en mevrouw Koppens van Engeland naar Indië. In september 1940 vertrok het Stoomschip Glaucus uit Liverpool naar Batavia. Op de boot bevond zich het echtpaar Elburg.⁷ Twee maanden later, op 5 december, verscheen de volgende mededeling in *De Indische Courant*: 'Ook is er voor het eerst in Indië een bevoegd godsdienstleraar aanwezig nl. de heer Elburg die in Nederland deze functie vervulde te Zaltbommel.' Volgens *Het Bataviaasch Nieuwsblad* was Elburg nauw betrokken bij de in Bandung gestichte joodse jeugdorganisatie. Na de oorlog verscheen in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* een interview met de heer en mevrouw Koster-Boesnach uit Amsterdam. Mevrouw Koster vertelde over haar huwelijk in Batavia op 28 september 1941: 'De uit Zaltbommel afkomstige rabbijn Elburg zorgde voor de joodse huwelijksinzegening. Het is de enige choepa geweest die ooit op Java heeft plaatsgevonden', meent mevrouw Koster. 'Er was geen sjoel, het gebeurde bij mijn ouders thuis'.

Na de inval van de Japanners werd het echtpaar Elburg geïnterneerd. In het kamp

kwam Arie Elburg op 19 april 1944 door uitputting om het leven. Hij ligt begraven op het Nederlandse 'ereveld' Leuwigaja Cimahi. Rozetta Elburg-Pels overleefde de oorlog en keerde naar Nederland terug. Zij overleed in Den Haag op 2 februari 1956. In de overlijdensadvertentie die haar zwager Meier Elburg (toentertijd woonachtig in Melbourne, Australië) in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* plaatste, lezen we: 'Haar weg was zwaar'.

Korte Steigerstraat 8

In gezin Van Mourik, dat hier woonde, verbleef gedurende de oorlog een klein jongetje: Jacob Levie of Loekie de Vries. Hij was door Sija Wilhelmina (Willie), dochter van Marieus D.C. van Mourik (tandarts én bierbrouwer), in Amsterdam uit de crèche tegenover de Nederlandsche Schouwburg gehaald. Volgens het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* was dit een actie van de verzetsgroep Theo de Bruin.⁸ Het jongetje bleef de hele oorlog bij de familie Van Mourik. Loekie's ouders – Mozes de Vries en Lena Reiss – zijn in Oost Europa vermoord, evenals zijn twee zusters Theodora en Hanna Marie. Vader Mozes de Vries scheidde van Lena Reiss in 1941. Na de oorlog ging Loekie de Vries met een nieuwe naam door het leven: Lodewijk Willem van Mourik.⁹

5 Gasthuisstraat 31

Op dit adres woonden Bernard van Gich (Rotterdam, 15 november 1906 – Buchenwald/Kdo. Mariëenberg, 13 april 1945) – zoon van Isidor van Gich en Mietje Ossendrijver – en Henriëtte Sientje Mok (Rotterdam, 10 juni 1912 – ?) dochter van Elias Mok en Rebecca Joëls.

Bernard en Henriëtte of Jet huwden op 16 augustus 1934 in Rotterdam. Van Gich woonde al met zijn zakenpartner – de niet-joodse Jan Huibert Bleyenbergh – in Zaltbommel op het adres Korte Steigerstraat 4, het woonhuis van de voorganger van de joodse gemeente, Arie Elburg. Jet van Gich-Mok kwam ook naar Zaltbommel en het paar verhuisde naar Gasthuisstraat 31.

In 1936 vertrok Bleyenbergh naar Voorburg. Hun compagnonschap werd voortgezet, onder meer met activiteiten in de graanhandel. Het register van de Kamer van Koophandel te Tiel maakt in die jaren melding van 'een handel in veekoeken, granen, meel en aanverwante artikelen'.

Van Gich was tevens vertegenwoordiger van de Amsterdamsche Superfosfaatfabriek (ASF). In 1936 weigerde de gemeente Zaltbommel een vergunning af te geven aan Van Gich en Bleyenbergh tot het 'oprichten' van

30.

32.

31.

30. De kleine Loekie de Vries die uit Amsterdam naar de familie Van Mourik werd gebracht (CLM). 31. Het echtpaar Elburg-Pels. Op de achtergrond Waalbrug, circa 1930, JHM. 32. Overlijdensannonce Rozetta Elburg-Pels: 'Haar weg was zwaar' (NIW).

een zogeheten '(vee)koekenbrekerij' met elektromotor in de Karstraat 4. De firma Van Gich-Bleyenberg werd, evenals andere niet-arische ondernemingen, geliquideerd cq. overgenomen door het Duitse *Omnia-Treuhandgesellschaft*. De Van Gich's waren actief in maatschappelijke organisaties. Zo meldde het Zaltbommelsch Nieuws- en Advertentie Blad van 25 maart 1938 een bijeenkomst van *Eenheid door Democratie*¹⁰ over het onderwerp 'Een gezond platteland en een gezonde democratie behoren bij elkaar'. Bernard van Gich bezocht niet alleen de bijeenkomst maar de krant noemde hem ook als een van de vragenstellers. Hij was ook actief in zijn woonomgeving als penningmeester van de *Buurtcommissie tot versiering van de Gasthuisstraat*. Zijn voorstel om het batig kasoverschot van f 200,- onder de werklozen van de Gasthuisstraat te verdelen werd aanvaard. Jet van Gich-Mok, volgens Ronny Potsdammer 'de mooiste vrouw die hij ooit gezien had', maakte deel uit van het bestuur van EDD dat de Tsjechoslowaakse regeringsleider Benesj, bedreigd door Hitler-Duitsland, zijn sympathie betuigde. Een jaar eerder, in 1937, had Jet van Gich zich als secretaris-penningmeester van EDD op de jaarvergadering fel gekeerd tegen ondemocratische bewegingen zoals de NSB en het Communisme die een dictatuur nastreefden. In 1939 werd Jet secretaris-penningmeester van de Vrijzinnig Democratische Bond, een in 1901 opgerichte links-liberale partij. Jet van Gich-Mok, maakte met de hervormde predikant Dronkers, pastoor Peters en de Israëlitische voorganger Elburg deel uit van het comité dat in Zaltbommel geld inzamelde voor het Finse Rode Kruis. De Finnen waren sedert eind november 1939 in oorlog met de Sovjetrussische agressor. Voor Jet reden om samen met anderen in Zaltbommel het doneren van bloed te organiseren. In 1941 werd Bernard van Gich opgeroepen zich te melden voor een van de 38 joodse werkkampen in ons land. Daarop besloten Jet en Bernard de wijk te nemen naar Frankrijk. De burgemeester van Zaltbommel verzocht de opsporing en aanhouding van het echtpaar dat in strijd met de voorschriften zonder toestemming van woonplaats was veranderd. Sedert 16 augustus 1942 stond het echtpaar als spoorloos ingeschreven in de gemeentelijke bevolkingsadministratie. Bernard werd in Frankrijk gearresteerd en opgesloten in doorgangskamp *Le camp de Royallieu* bij Compiègne. Vandaar werd hij met 1583 andere gevangenen op 27 januari

1944 naar Buchenwald bij Weimar getransporteerd. Zijn nummer in Buchenwald was 44.307. Van Gich ging met hetzelfde transport naar Buchenwald als de Spaanse schrijver en politiek gevangene Jorge Semprun. De schrijver overleefde Buchenwald en publiceerde over zijn verblijf in het concentratiekamp ondermeer *Schrijven of leven* (1996). Bij de nadering van de geallieerden besloten de Duitsers Buchenwald te ontruimen. Gevangenen werden per trein op transport gesteld of moesten te voet door regen en sneeuw en zonder voedsel barre tochten afleggen. Marienberg, in het Ertsgebergte, waar tallozen terecht kwamen, ligt op de grens van Duitsland en Tsjechië, langs het spoor naar concentratiekamp Theresiënstadt waar nog steeds gevangenen naar toe werden gestuurd. Geallieerde vliegtuigen beschoten de treinen en vluchtpogingen van gevangenen leidden vaak tot de dood. Op 15 april 1945 stond een trein onder barre weersomstandigheden enkele dagen bij een klein station midden in het bos Marienberg. De open goederenwagens waren volgestouwd met gevangenen, waarvan er al velen door de geleden ontberingen om het leven waren gekomen. Waarschijnlijk behoorde Bernard van Gich ook tot hen. Weduwe Van Gich-Mok overleefde de oorlog. In 1946 woonde zij volgens de akte van overlijden van Bernard van Gich in het Zuid Franse Marignane.

Gasthuisstraat 14

In de tweede helft van de achttiende eeuw vestigde een voorvader van Isodor (Izaak Alexander) van Dijk zich in Kessel. Een kleinzoon, Izaak van Dijk werd in 1817 in Alem geboren. Hij was koopman in manufacturen, dat wil zeggen 'marskramer'. Met garen, lint en band trok hij in Maasland langs de boeren. Hij huwde Elizabeth van Leeuwen (1822-1880). In Alem stond ook hun winkeltje, waar Elizabeth textiele waren verkocht. Een van hun zes kinderen was Benjamin van Dijk, die zich in Zaltbommel vestigde en daar een winkel in manufacturen begon. Hij huwde Helena Hes, wier vader godsdienstonderwijzer in Druten was. Het echtpaar kreeg vier kinderen. Dochter Elisabeth huwde Samuël Koppens. Zij woonden in de Kerkstraat. Het echtpaar kon in de meidagen van 1940 naar Engeland ontkomen. Samuël stierf in Indië, zijn echtgenote overleefde de oorlog. Het derde kind was Isodor (Zaltbommel, 7 december 1894 – 's-Hertogenbosch 1976) die in de Gasthuisstraat 14 een winkel in manufacturen had.

Motorboot-onderneming De Betuwe"
Dagelijksche Dienst
 Tiel—Zaltbommel—Dordrecht—Rotterdam v.v.
 en tusschen gelegen plaatsen.
 Van Rotterdam DAGELIJKS doorvoer
 naar ALLE plaatsen in Nederland.
 Vraagt prijsopgave onzer zeer billijk gestelde
 vracht- en expeditie-tarieven.
 DE VERTEGENWOORDIGERS,
Fa. BLEYENBERG & VAN GICH
 Gasthuisstraat 31 — Telefoon 19.

33.

34.

33. Met zijn zakenpartner Jan Bleyenberg ontplooidde Bernard van Gich tal van activiteiten. Zo onderhielden zij met een motorschip een bodedienst op Rotterdam (HW, 8-6-1935) 34. Jet van Gich-Mok en Bernard van Gich: plezier in de auto, circa 1940 (JHM).

Waar ik ook kijk **f 63,00**
Ik kóóp bij Van Dijk **COMPLEET**

GARNITUUR 2 Fauteuilles en 4 stoelen, hoog gestoffeerd - uitneembare zitting - effen of geblokt moquette naar keuze

Bieden wij aan en etaleeren in onze **Meubelafdeeling Boschstraat**

DRESSOIR siken, met gesl. spiegel
TAFEL uitschuif, met geheel eiken bladen
SALONSPIEGEL

TOTAAL F 63,-

B. van Dijk & Zn., Zaltbommel

35.

36.

Op maandag 20 September 1942.

OPROEPING!
Firma B. VAN DIJK & Zn., in Liquidatie
GASTHUISSTRAAT 14 — ZALTBOMMEL.

Ondergeteekende is belast met de liquidatie en verdere afwikkeling der zaken van bovengenoemde onderneming, tot dusverre gedreven door:

ISIDOR VAN DIJK en diens Zoon.

Allen die iets te vorderen hebben van, of verschuldigd zijn aan voornoemde ISIDOR VAN DIJK en diens Zoon, gelden, goederen, stukken of dergelijke onder hunne berusting hebben, worden hierbij opgeroepen daarvan vóór 10 October a.s. schriftelijk kennis te geven aan ondergeteekende.

Niet voldoen aan dezen oproep kan tot strafvervolging leiden.

der Treuhänder,
OMNIA.
Treuhändergesellschaft m. b. H.,
P. BERGMAN,
Zadelstraat 24 — Utrecht.

37.

35. Isodor van Dijk verkocht niet alleen manufactures maar was ook gespecialiseerd in woninginrichting (ZNAB, 12-6-1936). 36. De gesloten winkel winkel van Van Dijk (CBD). 37. Alle joodse ondernemers werden gedwongen hun bedrijf te sluiten. Ook Van Dijk ontkwam niet aan liquidatie (DB, 25-9-1942).

De winkel ontkwam niet aan liquidatie door de bezetter en werd gesloten. Voordat het zo ver was kon Van Dijk zijn goederen verbergen bij Johan en Geertje Verharen in Rossum.¹¹ De familie Verharen bood het gezin Van Dijk aan om bij hen onder te duiken. Van Dijk vond echter in Zaltbommel een onderduikadres: Hotel Gottschalk, Waterstraat 21. De zuster van Isodor van Dijk, haar man en twee dochters probeerden uit Amsterdam weg te komen en konden bij Verharen terecht. Verharen verschaftte ook onderdak aan de joodse familie Nijstad: Sien, Jo en dochter Bep van 13 jaar (in 1983 mevrouw Krommer uit Overveen), alsmede een zuster van mevrouw Nijstad, Hester Richter. Twee jaar zat de familie boven in het huis. De kinderen van Verharen mochten dit aanvankelijk niet weten. Benjamin (Bob) van Dijk, de zoon van Isodor stelde een belangrijk boekje samen over de joodse gemeenschap van Zaltbommel e.o.: *Zaltbommel 1938-1948. Authentieke Foto's en Documenten* (Zaltbommel 1984.) Bij gelegenheid van de verschijning van het boekje werd een door Van Dijk samengestelde expositie gehouden van foto's en documenten in De Poortelij. Veel van de foto's die in bezit waren van Bob van Dijk behoren thans tot de collectie het Joods Historisch Museum in Amsterdam.

6 Kerkstraat 47

Op dit adres woonden Samuël Koppens en Elisabeth van Dijk die in 1918 huwden en dochter Meta (Zaltbommel, 15 september 1919). Elisabeth (Alem, 25 februari 1891 – ?) was een dochter van Benjamin van Dijk, die zich in Zaltbommel vestigde en daar een winkel in manufactures begon. Hij huwde Helena Hes, wier vader godsdienstonderwijzer in Druten was. Isodor van Dijk (Zaltbommel, 7 december 1894 – 's-Hertogenbosch 1976?), een van haar broers, had een winkel in manufactures in de Gasthuisstraat. Met zijn vrouw en zoon overleefde hij de oorlog, ondergedoken in onder meer Hotel Gottschalk. Samuël Koppens (Sint Oedenrode, 1 januari 1887 – Bogor, 2 april 1943) was de zoon van Jacob Koppens en Mietje de Wit. Sam Koppens was werkzaam in Keulen, maar verhuisde bij zijn huwelijk met Elisabeth van Dijk naar Zaltbommel, Gasthuisstraat 25. Kort na de geboorte van dochter Meta (19 juli 1919) verhuisde het gezin naar Rotterdam. In 1922 keerde het gezin weer terug. Bij het uitbreken van de oorlog was Sam Koppens voorzitter van de joodse gemeente. Van beroep was Samuël Koppens onder meer commissair

van een exportslachterij en hij onderhield enige agenturen. Ronnie Potsdammer vertelde aan zijn neef Bob van Dijk dat Samuël Koppens in een Ford reed met kenteken M25635. De echtgenote van Koppens, Elisabeth of Bets, was, naar de mening van Potsdammer een 'vooruitstrevende vrouw'. Sam Koppens was ook actief in het Bommelse. Zo nam hij in 1936 zitting in de 'Commissie Kerkstraat-versiering' ter gelegenheid van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernard.¹²

Het echtpaar Koppens en dochter Meta konden kort na de Duitse inval naar Engeland ontkomen. Met anderen verstoppen zij zich in de duinen en vonden een schipper van een trawler die hen vanaf IJmuiden naar Engeland bracht. Met het echtpaar Elburg, dat eveneens via IJmuiden naar Engeland vluchtte, vertrokken zij. Vanuit Engeland reisden zij naar Nederlands-Indië. Sam Koppens opende in Bandung een broodjeszaak en verkocht erwtensoep. Zowel Arie Elburg als Samuël Koppens kwamen in Indië om het leven. Beide echtgenotes en Meta Koppens overleefden de oorlog. De vrouwen zaten opgesloten in kamp ADEK (Algemeen Delisch Emigratie kantoor) Batavia.

De Oorlogsgravenstichting meldt dat Sam Koppens ten gevolge van darmklachten overleed. Een veel voorkomende doodsoorzaak als gevolg van het harde kampeven. Volgens opgave stierf Sam Koppens in Bogor (West Java) en zou hij op het (joodse) kerkhof van Bandung zijn begraven.

Elisabeth Koppens-van Dijk keerde terug naar Nederland en woonde in 1949 in Gouda. Dochter Meta huwde in Indië een zekere Le Clerq. In *De Vrije Pers* verscheen in 1949 het bericht dat Mevrouw M. le Clerq-Koppens met de SS. Merak naar Nederland terugkeerde.

7 Vismarkt 4

In 1922 kwam het gezin Engelsman-Weller uit Amsterdam naar Zaltbommel. Barend (Amsterdam, 1896 – ?) en Clasina Margaretha Weller (Amsterdam, 1902 – ?) huwden in 1920 en scheidden in 1953. Het echtpaar kreeg twee kinderen: Barend (Amsterdam, 1921) en Joseph (Zaltbommel, 1924). Barend Engelsman liet zich als lid van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap inschrijven in het Zaltbommels bevolkingsregister, Clasina als Rooms-Katholiek. Begin jaren dertig lieten zij zich uitschrijven bij beide kerkgenootschappen. Tussen 1935 en 1939 verbleven echtgenote en kinderen regelmatig in Amsterdam. In

1939 vestigden zij zich definitief in de hoofdstad. Barend Engelsman blijft alleen achter. Engelsman was in 1922 als kleermaker in dienst van Isidor van Dijk in de Gasthuisstraat. Kort na zijn vestiging in Zaltbommel maakte hij het publiek er op attent dat hij zich als zelfstandig kleermaker aan de Waalkade had gevestigd. Hij bleef daar niet lang. Met zijn gezin ging hij in de Lange Steigerstraat wonen en verkocht daar 'maatcostuums á f 37,50'.¹³ Op 18 januari 1924 woonde het gezin in de Nonnenstraat. Daar verkocht hij volgens een advertentie in het ZNAB ook kleding: 'Manchesters en Beaverteens'. In de jaren dertig woonde het gezin weer in de Steigerstraat. Engelsman zocht ook andere inkomsten. In 1937 diende hij bij het gemeentebestuur een voorstel in om in Zaltbommel een 'Zaterdagavondmarkt' te houden. Het gemeentebestuur voelde daar wel voor, maar er mochten alleen kramen staan van inwoners van Zaltbommel. Koopliden van buiten konden een kraam opstellen wanneer zij waar aanboden die Bommelaren niet verkochten.¹⁴ Engelsman bemande zelf ook een kraam. Vlak voor Sinterklaas adverteerde hij met speelgoed die hij zowel op de dinsdag- als op de zaterdagavondmarkt verkocht.¹⁵ Kleermaker en koopman Engelsman had ook hobby's. Uit de krant vernemen we dat hij graag damproblemen oploste, al behoorde hij niet tot de uitblinkers,¹⁶ en meedeed aan door de VVV georganiseerde fietstochten.¹⁷ Engelsman liet zich in de jaren dertig uit het ledenregister van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap schrijven. Officieel beleed hij dus het joodse geloof niet (meer). De Nazi's beschouwden hem zeker nog als jood. Zijn ouders waren joods en zijn grootouders ook. Met andere woorden: Barend was joods en moest, wilde hij aan deportatie ontkomen, onderduiken. Dat zal gebeurd zijn. In 1939 verhuisde hij van de Vismarkt naar de Boschstraat 15, het huis waar op dat moment Anna Kahn-Hes met haar dochters woont. De woningkaart in het Bevolkingsregister vermeldt zijn naam echter niet. Ruim na de oorlog, op 1 januari 1954, lezen we dat kleermaker Barend Engelsman nog leefde. Hij wenste zijn cliëntèle een gelukkig nieuwjaar. Het adres in de advertentie is: Boschstraat 15.¹⁸

8

Ruiterstraat 15

Op de eerste verdieping woonden Eva (Zaltbommel, 31 december 1875 – omgeving Auschwitz, 27 november 1942) en Rozette of Roosje (Zaltbommel, 28 oktober 1871 – omgeving Auschwitz, 27 november

1942) Hijmans, twee ongehuwde zusters. De eveneens ongehuwde zuster Johanna (Zaltbommel, 25 juli 1869) die op hetzelfde adres woonde, overleed voor de grote verschrikking, op 14 februari 1941 in Zaltbommel en ligt begraven op de joodse begraafplaats aan de Marten van Rossemensingel. Zij was een vrome vrouw. Op haar grafzerk lezen we regels uit Psalm 13: 'Voor Adonai zal ik zingen, want hij heeft mij welgedaan'. Roosje en Eva waren respectievelijk het tiende en het laatste (twaalfde) kind van Andries Hijmans (Zaltbommel, 3 september 1820 – Zaltbommel, 7 maart 1884) en Lea van Driel (Kerkdriel, 28 september 1831 – Zaltbommel, 20 januari 1908). Andries Hijmans was in de jaren tachtig van de negentiende eeuw voorzitter van de kerkenraad van de joodse gemeente. Van beroep was hij 'vleeschhouwer'. De koshere slagerij bevond zich rechts naast de voordeur. Andries Hijmans leverde ook vlees voor de soep die de hervormde diakonie aan de armen van Zaltbommel uitreikte. Eva Hijmans was bestuurslid van de zangvereniging Excelsior¹⁹ en voorzitter van de joodse damesvereniging die zorgde voor de aankleding van de sjoel.²⁰

Op de website www.ruiterstraat.nl, een initiatief van Paul van Dijk, lezen we dat een buurvrouw, Bets de Koning, vertelde dat ze soms op zaterdag als kind van acht (1930) van boven uit het raam werd geroepen door één van de dames Hijmans: 'Betsie wil je misschien even het gas aansteken?', want op de sabbat mochten ze geen arbeid verrichten. De Bommelse Greetje Wille vertelde dat ze op vrijdagavond als kind door het gangetje tussen Ruiterstraat 13 en 15 (daar was de deur naar boven) naar binnen ging (daar zat de deur naar Ruiterstraat 15) om op verzoek van de dames het licht uit te doen. De sabbat ging immers op vrijdagavond in. In 1940 woonden er nog drie kinderen van Andries Hijmans op de bovenverdieping. Het waren Hanna, Roosje en Eva. Zij waren respectievelijk 71, 69 en 65 jaar oud. Zij brachten de tijd door met huishoudelijke karweitjes, theedrinken, sabbatvieringen en uitgebreide familiecontacten in de stad. Ze leefden zuinig van vaders 'versterf'. Hanna overleed in februari 1941.

Na de deportatie van de dames Hijmans betrokken NSB-er Cornelis v.d. M en diens echtgenote de woning. In 1946 werd hij veroordeeld, onder meer omdat hij na de deportatie van de dames Hijmans hun woning trachtte te bemachtigen en kampcommandant was van een kamp voor geïnterneerden in Winterswijk.²¹

38.

Te huur
HET HUIS
Kerkstraat 47,
hoek Oenselschstraat Zaltbommel,
eigendom van den heer S. Koppens.
Te bevragen bij:
Notaris H. OLTMANS, Zaltbommel.

40.

38. Bets van Dijk-Koppens en Sam, haar man. 'Een typische man, primair reagerend en driftig, maar harde bolster met een blanke pit. Verkocht zijden spek aan exportslachterij Welling in Borculo'. 'Tante Bets, een van de aardigste familieleden' aldus Ronny Potsdammer (JHM). 39. Sam Koppens handelde in vlees maar ook in benodigdheden voor slagerijen. (HW, 27-11-1931). 40. Het notariaat had het druk na het vertrek en de deportatie van het joodse deel van de bevolking. Het echtpaar Koppens was plotsklaps en op de valreep vertrokken. Nu moest er wat met het gemeubileerde maar onbewoonde huis gebeuren (HW, 20-9-1940).

Voor Winkeliers en Slagers.
Vleeschsnijmachines, zes verschillende soorten Snelwegers, Stopmachines alle maten, 5 soorten Electr. Gehaktmachines, IJskasten en Blokken, 10 jaar schriftelijke garantie.
Elect. Koffiemolens.
Beslist aan prijzen beneden concurrentie.
S. KOPPENS,
Kerkstraat 47, Zalt-Bommel.

39.

41.

42.

41. Hanna, Eef en Rozet Hijmans met hun neefje Freddy Groenewoudt bij het veer. Hanna overleed voor de oorlog. Kinderen waren gek op de tantes. Freddy, uit Eindhoven, overleefde de oorlog in de onderduik (JHM). 42. Op de stoep voor hun woning staan de familie Hijmans en in witte jassen slager Joosten sr. en zoon Herman. De koe wordt vastgehouden door Louis Joosten. De slagersfamilie Joosten woonde in de Boschstraat boven de slagerij (JHM).

43.

44.

43. Boschstraat vanaf kruising met Nonnenstraat en Nieuwstraat, richting Markt, 1940. Boven de sigarenwinkel rechts woonde het echtpaar Van Straten-Leefsma (RAR) 44. Rebecca Oppenheimer en haar man Simon Hendrix, circa 1920. (JHM).

Ter herinnering aan de dames Hijmans is aan de gevel een plaquette bevestigd met een tekst uit het boek Samuël: 'Mogen hun zielen gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven'.

In het Mikwe-museum bevinden zich twee gebedenboeken die afkomstig zijn van mevrouw Eva Hijmans.

9

Boschstraat 91

In het bovenhuis woonden Izak Moses van Straten (Zaltbommel, 25 augustus 1906 – Blechhammer²², 31 maart 1944) en Elisabeth Leefsma (Amsterdam, 31 januari 1905 – Auschwitz, 27 november 1942) die in 1938 huwden. De persoonskaart van Elisabeth Leefsma (13 februari 1939) vermeldt als adres Nonnenstraat 27hs. Izak Moses was de zoon van Sientje Frank en Moses Izak van Straten. De ouders van Elisabeth Leefsma waren Mina Rosenberg en Jozeph Leefsma. Izak was van beroep reiziger of vertegenwoordiger. Zijn persoonskaart vermeldt 'handelsagent levensmiddelen'. Het echtpaar was verre van rijk en verdiende wat bij met de verkoop van loten en 'kleine handel'. Izak van Straten was ook sjammes (koster) van de synagoge.

Izak ondervond hinder door kinderverlamming. Niettemin werd hij op weg naar Auschwitz uit de trein gehaald om in Blechhammer dwangarbeid te verrichten. Zijn vrouw ging met vele anderen door naar Auschwitz. Het echtpaar had geen kinderen. De moeder van Elisabeth van Straten-Leefsma, Mina Rosenberg, woonde korte tijd in. In 1941 moest zij op bevel van de Duitsers terug naar Amsterdam. Het *Zaltbommelsch Nieuws- en Advertentieblad* van 13 juni 1941 meldt dat Mina Rosenberg naar Amsterdam terugkeerde, waar zij enige maanden later zou overlijden. Jozeph Leefsma, haar echtgenoot, was reeds in 1920 overleden.

Boschstraat 72

Op dit adres woonde de ongehuwde Izak Marcus (Zaltbommel, 12 januari 1871 – Auschwitz, 27 november 1942) en diens eveneens ongehuwde zuster Betje (Zaltbommel, 23 maart 1873 – Auschwitz, 27 november 1942). Hun ouders waren Judith of Judick Meijer (1840-1921) en Nathan Marcus (1833-1923) die van Waardenburg naar Zaltbommel kwamen. Het echtpaar kreeg vier dochters en vier zonen. Betje en Izak bleven in Zaltbommel.

Izak was, evenals zijn vader Nathan, veehandelaar (speciaal in schapen) en slachter van beroep. Vader Nathan begon zijn slagerij

in de Spiesmakerstraat. In 1908 kreeg hij een vergunning om een slagerij op te richten in het pand Boschstraat 72. Op 19 november werd Izak Marcus evenals zijn zuster Betje, die op hetzelfde adres woonde, naar Westerbork gedeporteerd. Ze kwamen beiden in de gaskamer in Auschwitz om het leven.

Boschstraat 65

Hier woonde het echtpaar Hendrix-Oppenheimer. Simon Hendrix (Zaltbommel, 19 januari 1868) en Rebecca Oppenheimer (Veghel, 25 september 1869) werden beiden op 21 mei 1943 in Sobibor vergast. Simon was de zoon van Betje Mozes en Adolf Hendrix. De ouders van Rebecca Oppenheimer waren Philippus Oppenheimer en Saartje van Polen.

In 1918 woonde Simon op het adres Boschstraat 65 waar ook zijn vrouw, met wie hij in 1919 huwde, introk, evenals nichtje Selma Oppenheimer (1908). Selma verhuisde in 1922 naar Oss. Twintig jaar later werd zij in Auschwitz vermoord. In 1918 waren broer Eduard Hendrix, banketbakker (1859) en diens echtgenote Carolina Mozes (1864), beiden van Rossum afkomstig, de hoofdbewoners. Carolina overleed in 1922 en Eduard in 1927. Het Bevolkingsregister van Zaltbommel noteert in de jaren dertig als beroep van Simon Hendrix: manufacturier. Simon was lid van de Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen.²³ Zijn zuster Carolina Hendrix (Zaltbommel, 22 november 1863) woonde in. Zij verhuisde in 1920 naar Harderwijk.

In het *Weekblad voor Zaltbommel, Bommeler- en Tielerswaard* van 8 augustus 1941 liet Hendrix in een advertentie weten dat hij 'een JOODSCH Boek' was verloren. De vinder beloofde hij 'een goede beloning'.

Op 4 mei 1943 schreef Simon Hendrix vanuit Barak 38-B in *Konzentrations Lager Herzogenbusch* (kamp Vught) het volgende briefje naar zijn buurman A. van de Wal: 'Waarde vriend, Hartelijk dank voor de pakjes, ook namens mijn vrouw. Wij houden ons voor meerdere pakjes aanbevolen. Wij zijn gezond en kunnen ons goed aanpassen. Als u in Oss komt, de groeten doen aan mijn zwager en verdere kennissen uit Bommel. Beste groeten, Simon Hendrix' (CVD). Positief over Vught, maar dat moest van de Duitse censor. Nog geen 14 dagen later werden Simon en zijn echtgenote in Sobibor vergast.

In februari 1942 kwam de uit Duitsland gevluchte dienstbode Ida-Hinda Brückner (Molodycz, Polen, 27 januari 1898 – Auschwitz, 27 november 1942) bij het echtpaar Hendrix-Oppenheimer wonen. In Duisburg, waar zij in 1927 naar toe verhuisde,

45.

46.

47.

45. De Boschstraat hoek Ruitersstraat, richting Bossche Poort. Er wordt gevlagd. Vermoedelijk op de verjaardag van koningin Wilhelmina op 31 augustus. In het eerste huis voorbij de grote vlag links woonde het echtpaar Hendrix-Oppenheimer. De ansichtkaart dateert van 1939 (RAR) 46. Louis Joosten, circa 1938 (JHM). 47. Louis Joosten fietste ook graag. Hier aan de start van een wedstrijd om de eer met Hen van Stralen, circa 1935 (RAR).

48.

49.

48. Crisje Joosten-Blom, heerlijk aan het strand in de zon, circa 1939 (JHM). 49. Nichtje Lena van Thijn (1927-1943), Crisje Joosten-Blom en haar kinderen Betty en Max, circa 1939 (JHM).

50.

51.

52.

53.

51. Louis Joosten kegelde bij en met 'Hard gaat ie'. Derde van rechts: Louis. Voorts: Hen van Stralen, W. van Steenberg, Toon Vaal, Bart van Gelder, David Weenink, Bloos(?), Leen Rüger, Hen van Aalst en (?) Stehman, circa 1936 (JHM). 52. Herman Joosten, circa 1938 (JHM). 53. Hugo Hes, zijn echtgenote Saartje Hes-Groenewoudt en hun dochters Kitty en Elly, circa 1939 (JHM).

dreef zij samen met haar schoonzuster Helene Silbermann een textielwinkel. Bij de pogroms van de *Kristallnacht* in november 1938 werd de winkel verwoest. Ida-Hinda Brückner week toen uit naar Nederland en kwam in Den Haag terecht. Tot medio augustus 1940 woonde zij op zes adressen in Den Haag en Voorburg. In februari 1941 vertrok Hinda naar Lochem. Vandaar ging zij naar Zaltbommel en werkte als dienstbode bij Simon Hendrix. Op 19 november is zij weggevoerd naar Westerbork. Acht dagen later werd zij in Auschwitz omgebracht. Haar broer Moses en diens vrouw Helene Silbermann werden naar Polen uitgewezen en kwamen daar om. Zoon Josef (1922) kwam in 1938 met een kindertransport naar Nederland. Hij werd in 1941 in Mauthausen vermoord.

Boschstraat 39

Louis Joosten (Zaltbommel 11 november 1901 – Malapane²⁴, 15 juli 1943) was 'vleeschhouwer'. Hij trouwde met Crisje Blom (Uithoorn, 13 juli 1899 – Auschwitz, 27 november 1942). Het echtpaar kreeg twee kinderen: Machiel Meijer of Max (Zaltbommel 26 juli 1932 – Auschwitz 27 november 1942) en Betty (Zaltbommel, 25 juni 1936 – Auschwitz, 27 november 1942).

Louis, roepnaam 'Wied', was actief in het verenigingsleven van Zaltbommel. Hij voetbalde bij Olympia en was lid van de kegelclub 'Hard gaat ie'. Voorts zong hij in het Koninklijk Zaltbommelsch Mannenkoor. Ook deed hij mee aan wielervedstrijden, was voorzitter van damclub 'Ons genoeg' en lid van de Vrijwillige Brandweer.

In mei 1929 opende Louis Joosten zijn nieuwe 'geheel naar de eischen des tijds ingerichte slagerij'. In 1939 was sprake van een runder-, varkens- en lamsslagerij. De zaak stond nog op naam van zijn uit Groningen afkomstige vader Meijer Joosten (1871-1939), die eerder een slagerij dreef in de Korte Steigerstraat 9. De veestal van de slagerij bevond zich in de Ruitersstraat 31. In 1927 kreeg hij vergunning om een slachtplaats in te richten op de hoek van de Strikstraat-Ruitersstraat.²⁵ Meijer was gehuwd met Betje Hofstede (19 juli 1875 – 13 mei 1940). Het echtpaar kreeg vier kinderen: Sara (1899), Louis (1901), Herman (1909) en Elsie (1911). Sara verhuisde in 1919 naar Amsterdam en huwde Salomon van Thijn. Ze werd in Sobibor vermoord. Elsie verhuisde in 1927 naar Amsterdam en werd verpleegster. Ze huwde Salomon Anholt. Elsie overleefde de oorlog en overleed in 1976.

Het echtpaar kreeg vier kinderen: Sara (1899), Louis (1901), Herman (1909) en Elsie (1911). Sara verhuisde in 1919 naar Amsterdam en huwde Salomon van Thijn. Ze werd in Sobibor vermoord. Elsie verhuisde in 1927 naar Amsterdam en werd verpleegster. Ze huwde Salomon Anholt. Elsie overleefde de oorlog en overleed in 1976.

Dat er deportaties in Amsterdam plaatsvonden raakte snel bekend. Crisje Joosten-Blom schreef op 17 juli 1942 aan vriendin Johanna (Jo) Beckerman: 'Hartelijk dank voor je felicitaties op mijn verjaardag die echter niet gezellig was, omdat er in Amsterdam weer zo veel gebeurd is met de Joden. Er zijn verschillende familieleden van mij bij. Ik heb nu heelemaal geen hulp meer, daar Mina haar ouders nu zo bang zijn. En begrijp jij dat het haast geen doen voor mij is in dat groote huis. Maar ja, dan maar niet zo helder. Als je naar huis gaat dan zie ik je wel verschijnen, hè? Dus gaan jullie de groote stap wagen. Groot gelijk hoor. Ik ga eindigen. Vele groeten, kusjes van Betty. C. Joosten-Blom. Ps. Betty moet woensdag een dag naar Den Bosch in het ziekenhuis. Haar amandelen moeten worden geknipt' (JHM).

Max Joosten moest op last van de bezetter naar de joodse lagere school in Den Bosch. Zijn naam staat vermeld op de lijst van leerlingen van 1 september 1942. Naast Max vinden we de namen van Jacob Hes uit de Waterstraat en Joop Drievoet die aan de Koningin Wilhelminaweg woonde. De lijst vermeldt ook twee kinderen – Josine en Emile – uit het gezin Van Gelder-Mozes in Rossum. Op de website van Joods Monument is nog het volgende te lezen: 'Vrienden van de familie zouden de dochter van Louis en Crisje of Betty bij hen laten onderduiken. Crisje heeft zich echter bedacht. Met het idee dat ze niets verkeerd hadden gedaan, dacht de familie niets te vrezen te hebben'. NSB-burgemeester Boll deelde het tribunaal dat hem na de oorlog berechtte mee dat Crisje Joosten-Blom ziek was toen zij bevel kreeg om zich bij het Nutsgebouw te melden. Boll had haar willen sparen, maar zij 'ging uit eigener beweging met haar man mee.' Voor hem en de kinderen had Boll niets kunnen doen.²⁶

De broer van Louis, Herman (Zaltbommel, 18 december 1909 – Malapane, 31 juli 1943), woonde en werkte als slager bij zijn broer Louis. Evenals zijn broer was hij lid van de Vrijwillige Brandweer²⁷ en dammer bij 'Ons Genoegen'.²⁸ Herman en Louis behoorden tot de zogenaamde Coselgroep die bij Cedzierzyn (Cosel) in Silezië uit de trein naar Auschwitz, dat circa 80 kilometer verder oostwaarts lag, werden gehaald. Beiden werden te werk gesteld in de staalfabriek die in het naburige Malapane (thans Ozimek) stond. In het vlakbij gelegen Szczedrzyk zijn zij begraven op de rooms-katholieke begraafplaats, in een massagraf van dwangarbeiders. Op 18 oktober

1989 is daar in aanwezigheid van een grote Nederlandse delegatie een gedenkteken onthuld met de namen van 43 uit Nederland gedeporteerde joden, waaronder die van Louis en Herman Joosten.

Kurt Israël²⁹ Falkenstein, vluchteling, woonde evenals zijn zusje Hedwig korte tijd in Zaltbommel. Kurt verbleef bij het gezin Joosten-Blom. Hij werd op 27 mei 1930 geboren in Stadtlohn, 20 km. van Winterswijk. De verschrikkelijke gebeurtenissen van de *Kristallnacht* toen de synagoge in zijn geboorteplaats in brand werd gestoken, staan hem, zoals hij niet lang geleden in een interview vertelde, nog steeds voor ogen. Kurt – toen acht jaar oud – werd de dag na de Kristallnacht (9 november 1938) in de gevangenis gesmeten. Op 16 februari 1939 werd hij van zijn ouders gescheiden. Met zijn zusjes Hedwig en Julia werd hij in Bentheim op de trein gezet naar Rotterdam waar de kinderen onderdak vonden. Toen het kindertehuis in december van dat jaar werd opgeheven kon hij bij de familie Joosten terecht. In 1941 werd Kurt opgenomen in het gezin van zijn tante Johanna Frankenhuis-Falkenstein in Haaksbergen. Met haar man en vijf kinderen kwam zij om in de gaskamers van Auschwitz. In Haaksbergen nam buurvrouw Kempkes Kurt onder haar hoede. Hij overleefde de oorlog. Evenals zijn ouders werden zijn zusjes Hedwig en Julia, die enkele dagen bij de familie Joosten logeerde, vermoord.

Boschstraat 32

Op dit adres woonde het gezin Hes bestaande uit Hugo Hes (Zaltbommel, 31 juli 1896 – Blechhammer, 31 maart 1944), zijn echtgenote Sara Hes-Groenewoudt (Eindhoven, 26 april 1898 – Auschwitz, 27 november 1942) en hun twee dochters Elly (Zaltbommel, 3 juni 1925 – Auschwitz, 27 november 1942) en Kitty of Kaatje (Zaltbommel, 17 augustus 1928 – Auschwitz, 27 november 1942). Hugo Hes was de zoon van Alexander Hes (Heesch, 5 mei 1859 – Zaltbommel, 26 oktober 1936) en Hesther van Leeuwen (Berghem, 23 september 1868 – Auschwitz, 27 november 1942). Sara Hes-Groenewoudt was de dochter van Hartog Andries Groenewoudt en Kaatje Hijmans. Hugo Hes was een kleermaker die een zekere faam genoot. Hij vervaardigde kostuums voor bekende Nederlanders. Hij verrichtte ook werkzaamheden voor de overheid. In de financiële verantwoording van de gemeente Zaltbommel wordt een uitgave van f 2,45 vermeld voor reparatie aan kleding van 'politiedienaars en veldwachters'.³⁰

Naast zijn werkzaamheden was Hes lid van het Kerkbestuur van de joodse gemeente en lid van de Vrijwillige Brandweer. Kitty, een van de dochters, zat in oktober 1941 op het 'Joodsch Lyceum' te Den Bosch. Het gezin woonde boven de herenmodezaak. Hartog Andries Groenewoudt (Aarle-Rixtel, 5 april 1865 – Auschwitz 27 november 1942), woonde na het overlijden van zijn vrouw Kaatje (Kaatje Andries Hijmans, Zaltbommel 3 januari 1867 – Eindhoven, 3 mei 1926) bij zijn dochter en schoonzoon toen het gezin zich in november 1942 moest melden voor de gang naar Westerbork. Groenewoudt was jarenlang *sjouchet* (ritueel slachter) voor de joodse gemeente Eindhoven.

Boschstraat 15

Anna Kahn-Hes woonde met haar man Simon en twee dochters, Edith en Ilse in het Duitse Wermelskirchen. In 1931 kwam het gezin naar Zaltbommel waar familie woonde: Anna was de zuster van Arnold en Hugo Hes. Beide dochters volgden onderwijs aan de Huis- en Industrieschool aan de Sint Janssingel in Den Bosch. Het gezin Kahn vestigde zich op het adres Gamerschestraat 8. Simon Kahn werd geboren in Bochum (Duitsland) op 7 juli 1884 en overleed nog geen jaar na zijn komst in Nederland (Utrecht, 24 september 1932). Anna Hes was geboortig van Oss (30 mei 1894). Na de dood van haar man werd de winkel die haar man in de Boschstraat opende, aangehouden met de hulp van haar broer Hugo die op nummer 32 een kledingwinkel had. De weduwe Anna Kahn-Hes ging dameshoeden, babykleden en furnituren verkopen. In de Gasthuisstraat 1 bevond zich de 'hoedensalon'.³¹ Na het behalen van haar diploma aan de huishoudschool Marienburg in Den Bosch ging dochter Ilse als leerling hoedenverkoopster in de winkel van haar moeder werken. Ze was een actief en gewaardeerd lid van de korfbalvereniging. Dat blijkt wel uit een vers dat op een feest werd gezongen:

'In Bommels oude drevén, ontbloede plots nieuw leven. Een korfbalclub werd daar toen opgericht. Een club om sport te leren en je te amuseren. Dat was voor Bommel zeker van gewicht. Ook Ilse Kahn werd hiervan lid, en werd een éérste kracht. Vandaar dat de korfbalclub 't zover heeft gebracht. Refrein: Ilse Kahn, Ilse Kahn, Kijk ze daar een lustig over 't sportveld gaan. Ilse Kahn, Ilse Kahn. Ja dat heeft ze goed gedaan. Ook zit ze veel op 't water. 't Is dan één gesnater. Haar mond die staat geen ogenblikje

54.

56.

55.

54. Bij de piano van de familie Arnold Hes in de Waterstraat: de zusjes Kitty en Elly Hes, dochters van Hugo, en links Duitse vluchtlinge (Ilse Rose?), circa 1938 (JHM). 55. Tot halverwege 1941 adverteerde Hugo Hes nog in de regionale kranten (HW 23-5-1941). 56. Hartog Andries Groenewoudt, uit Eindhoven, schoonvader van Hugo Hes, circa 1940 (JHM).

57.

57. Benno Cats, familie van Isodor van Dijk (1924-?), Hans Engelsman (1931-1942), Joke (Johanna) de Wijze(?) (1922-1942) familie van Sara Hes-Groenewoudt, Kitty Hes (1928-1942), Lena van Thijn (1927-1943) dochter van Sara van Thijn-Joosten, zuster van Louis en Herman Joosten, Marcelle Hertzdahl (1923-2007) familie van Crisje Joosten-Blom (1923-2007), Max Joosten (1932-1942) en Betty Joosten (1926-1942) voor de kledingzaak van Hugo Hes in de Boschstraat, circa 1938 (JHM).

58.

59.

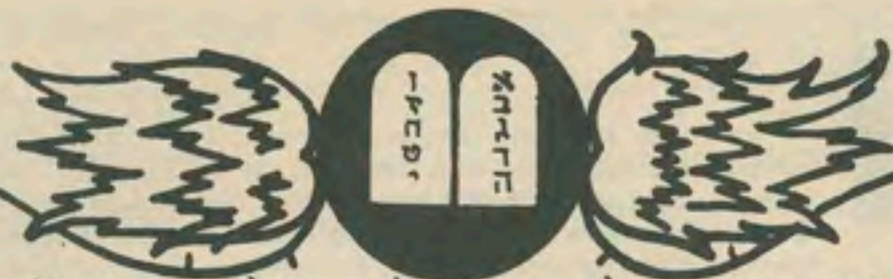

60.

61.

58. Hedwig (Hedi) Falkenstein, uit Duitsland gevlucht, woonde tijdelijk bij Anna Kahn-Hes en haar dochters, circa 1939 (Dokin.nl). 59. Elly Hes, Marcelle Hertzdahl, Johanna de Wijze(?) en een onbekende jonge vrouw, circa 1940 (JHM). 60. Ilse Kahn (links) met haar Bommelse vriendinnen Annie Keser en Mini Lambooy (JHM). 61. Portret Edith Kahn, circa 1940. 62. Twee bladzijden uit de 'Hagadah' die Edith Kahn op 26 december 1932 ontving bij het verlaten van de joodse School die verbonden was aan de Bommelse synagoge. De 'Hagadah' is het verhaal van de uittocht uit Egypte dat op Sederavond – het begin van Pesach (het joods paasfeest) – wordt gelezen. Hagadah betekent letterlijk 'vertelling' (SM).

וְהָיָא שְׁעִמְדָה לְאֲבוֹתֵינוּ וּלְנוּ. שְׁלֵא אֶחָד בְּלִבְד
עָמַד עֲלֵינוּ לְכַלּוֹתֵנוּ אֱלֹא שְׁבָבֵל הוֹר וְדוֹר עוֹמְדִים
עֲלֵינוּ לְכַלּוֹתֵנוּ. וְהַקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא מְצִילֵנוּ מִיָּדָם:

צֵא וּלְמַד מֵהַ בְּקִשׁ לֶבֶן הָאֲרָמִי לַעֲשׂוֹת לְיַעֲקֹב
אָבִינוּ. שְׁפָרְעָה לֹא גִוַר אֶלָּא עַל הַזְּכָרִים וּלְבֵן בְּקִשׁ
לַעֲקוֹר אֶת הַבֵּל. שְׁנֵאמַר (דְּבָרִים כ"ו ט) אֲרָמִי אֲבִי
וַיֵּרַד מִצְרַיִם וַיִּגַּר שָׁם בְּמֵתֵי מַעֲטָ וַיְהִי שָׁם לְגוֹי גָּדוֹל
עֲצוּם וְרַב:

וַיֵּרַד מִצְרַיִם. אָנֹכִים עַל פִּי הַדְּבָר: וַיִּגַּר שָׁם.
מִלְמַד שְׁלֵא יֵרַד יַעֲקֹב אָבִינוּ לְהִשְׁתַּקֵּעַ בְּמִצְרַיִם
אֱלֹא לְגוֹר שָׁם. שְׁנֵאמַר (דְּבָרִים מ"ז ל) וַיֹּאמְרוּ אֵל פָּרְעָה
לְגוֹר בְּאֶרֶץ בְּאֵנוּ כִּי אֵין מִרְעָה לְצֹאן אִישׁ לַעֲבָדֶיךָ
כִּי כִבֵּד הָרַעַב בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וְעַתָּה יֵשְׁבוּ נָא עֲבָדֶיךָ
בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן:

בְּמֵתֵי מַעֲטָ. כְּמָה שְׁנֵאמַר (דְּבָרִים י"ב כ"ג) בְּשִׁבְעִים נַפְשׁ
יֵרְדוּ אֲבֹתֶיךָ מִצְרַיִם וְעַתָּה שְׁמַח יי אֱלֹהֶיךָ כְּבוֹכְבֵי
הַשָּׁמַיִם לְרַב:

Men bedekt de matsous, heft den beker op en zegt:

En deze (in het voorafgaande vermelde belofte) stond onze voorouders en staat ook ons bij. Want niet een enkeling slechts stond tegen ons op om ons te verdelgen, maar in elk geslacht stonden zij tegen ons op, om ons te verdelgen, maar de Heilige, geloofd zij Hij, redde ons steeds uit hun hand.

Men zet den beker weder neer, men dekt de matsous open, en zegt:

Ga heen en leer wat de Arameër Laban onzen vader Jacob wilde doen. Want Pharao had zijn bevel (om te dooden) slechts met betrekking tot de *mannelijke* (kinderen) uitgevaardigd, maar Laban wilde *allen* verdelgen, want er is gezegd (Deuter. 26: 5): Een Arameër wilde mijn vader ten gronde richten, doch deze daalde naar Egypte af en vertoefde daar als vreemdeling met een klein aantal mannen en hij werd daar tot een voornaam, machtig en talrijk volk.

Hij daalde af naar Egypte, genoodzaakt door het bevel van Gods woord.

Hij vertoefde daar als vreemdeling: dat leert, dat onze vader Jacob niet afreisde om zich blijvend in Egypte te vestigen, maar om daar tijdelijk te vertoeven, want er is gezegd (Genesis 47: 4): Zij (de broeders van Jozef) (nadat zij uit Kanaän in Egypte waren gekomen) zeiden tot Pharao: „om tijdelijk in het land te vertoeven zijn wij gekomen, want er is geen grasvoeder voor het vee van uw dienaren, want hevig is de hongersnood in het land Kanaän. Laat daarom toch uw dienaren in het land Gosen wonen.”

Met weinig mannen, zooals er gezegd is: (Deuter. 10: 22) Met een zielenaantal van zeventig daalden uw voorouders af naar Egypte en nu heeft de Eeuwige, uw God, u in aantal als de sterren des hemels gemaakt.

63.

64.

63. Begin van de Boschstraat (richting Bossche Poort). Het derde pand links was de winkel van Anna Kahn-Hes. Daarboven woonde zij met haar twee dochters, 1930 (RAR). 64. De vlaggen wapperen. Zaltbommel is bevrijd. De Duitse soldaten patrouilleren nog. Het zesde pand van de hoek Gasthuisstraat, waar de vlag uithangt, was het winkel-woonhuis van Anna Kahn-Hes, 1945 (RAR).

stil. Ze wil dolgraag roeien, zich met kanoën bemoeien. Maar als die lekt of scheef gaat geeft ze 'n gil. Doch verder is 't een leuke meid, en houdt veel van plezier. Dat kunt u ondervinden, op de fuifavond hier.
Refr: Ilse Kahn, Ilse Kahn. In een kano, die wat lekt, daar zal ze nooit ingaan. Ilse Kahn, Ilse Kahn, dus met de roeiboot meegegaan. Dan woont er nog in Bommel, in een zaak van ijzerrommel, een hele, reuze knappe vent die heel erg goed kan flirten etc. etc.

In het dagboek van Esther van Vriesland uit Gorcum lezen we dat Ilse Kahn en haar neef Alex Hes bij de Van Vrieslands logeerden en daar op 17 januari 1942 naar een 'fuif' gingen. Esther was bevriend met Edith Kahn met wie ze correspondeerde. Ze schrijft over haar zus Sary die zegt 'dat ik verliefd ben op Alex'.³²

De winkel werd 12 augustus 1942, drie maanden voor de deportatie gesloten.³³ Anna werd op 27 november 1942 in Auschwitz vergast. Dat lot trof ook de beide dochters: Ilse (Wermelskirchen, 26 augustus 1923 – Auschwitz, 28 februari 1943) en Edith (Wermelskirchen, 10 november 1924 – Auschwitz op 31 december 1942). Op 30 december 1942 adverteerde J. Akkermans-Gottschalk in *De Teisterbander*. Zij had zojuist 'De Vlinder', een chemische wasserij, geopend. Adres: Boschstraat 17, 'voorheen: Anna Hes'. De moeder van Simon Kahn, de weduwe Emilie Kahn-Stern, ging ook naar Nederland en woonde in bij het gezin van Mozes van Straten, Gamerschestraat 13. Emilie Kahn-Stern overleed op 11 juni 1940. De ongehuwde zuster van Simon Kahn, Hedwig, kwam eveneens naar Zaltbommel en verbleef enige maanden bij de familie van Straten (Gamerschestraat 13). Zij overleefde de oorlog en overleed in 1979 in Den Haag. Bij het gezin Anna Kahn-Hes verbleef sedert 1941 ook Roosje van Straaten (Zaltbommel, 25 juli 1862). Zij was een dochter van Nathan van Straaten en Fij Wolf. Vrijwel al haar verwanten waren reeds overleden. Met de tweede groep Bommelse joden ging zij op 8 april 1943 naar Vught en vandaar naar Westerbork waar zij overleed. Op 28 april 1943 is zij in het kamp gecremeerd. Voor de oorlog was een graf voor haar besproken op de begraafplaats aan de Marten van Rossumsingel. De urn met haar as werd echter op de joodse begraafplaats in Diemen bijgezet op veld U, rij 4, graf 1.

Evenals het gezin Arnold Hes (Waterstraat) en het gezin Joosten (Boschstraat) nam Anna

Kahn-Hes een vluchtelingenkind op: Hedwig Sara³⁴ Falkenstein. Haar broer Kurt verbleef bij de familie Joosten. Haar zusje Julia vond na de opvangcentra te Rotterdam onderdak in Amsterdam bij een oom en tante. Hedwig Falkenstein werd op 11 juli 1927 in Stadtlohn (twintig kilometer van Winterswijk) geboren. Na de wandaden die tijdens de *Kristallnacht* in november 1938 in Stadtlohn werden gepleegd, stuurden de ouders hun kinderen, Hedwig of Hedi, Julia en Kurt naar het toen nog veilige Nederland. Daar konden ze ook naar school, want dat was voor joodse kinderen sedert 15 november 1938 in Duitsland niet meer mogelijk. Hedi was, zoals haar broer na de oorlog vertelde, een zeer begaafde leerling. Na het opvanghuis in Rotterdam kwam ze in huis bij Anna Kahn en haar twee dochters. Met haar zus Julia werd zij na enige tijd opgenomen in het Amsterdamse gezin van haar oom Eli Nathan Versteeg en tante Keetje Versteeg-Witzenhuizen die vier kinderen hadden. De gehele familie en de zusjes Falkenstein werden vermoord. Hedi was 15 jaar toen zij op 8 oktober 1942 in Auschwitz werd vergast.

In *Het Joodsch Weekblad*, de 'opvolger' van het door de Duitsers verboden *Nieuw Israëlitisch Weekblad* komen we Hedwig tegen. Op 27 juni 1941 meldde het blad dat het meisje de hoofdprijs had gekregen voor het beste rapport op de joodse godsdienstschool in Zaltbommel. Enige tijd daarvoor schreef het weekblad dat er in Zaltbommel 'een opgewekt joodsch leven heerschte'.

10 Nonnenstraat 27

Op dit adres woonde Sientje van Straten-Frank (Zaltbommel, 31 maart 1871), dochter van Isaac Frank (1840-1925) en Kaatje van Straten (1832-1917). Zij huwde in 1905 met Moses Izak van Straten (Zaltbommel, 15 juli 1849), koopman in paraplu's, die op 12 april 1938 overleed. Bij zijn huwelijk met Sientje erkende en wettigde hij de zoon van Sientje, Eduard Izak Hendrik (Zaltbommel, 6 januari 1891). In de jaren dertig kwamen 'Israëlitische Paaschbroden' of 'Jodenmatzen' bij Van Straten bestellen, waarmee hij in het *Zalt-Bommelsch Nieuwsch- en Advertentieblad* adverteerde.

Uit het huwelijk van Sientje Frank en Mozes Izak van Straten werden twee kinderen geboren. Sara Moses op 31 juli 1905 en Izak Moses op 25 augustus 1906. Sara overleed enkele maanden na haar geboorte op 5 november 1905. Izak Moses kwam in 1944 in dwangarbeiderskamp Blechhammer³⁵, een werkkamp dat fungeerde als subkamp van

Auschwitz, om het leven (Zie Boschstraat 91). Sientje van Straten-Frank, werd op 27 november 1942 in Auschwitz omgebracht. Eduard, de zoon van Sientje, die kleermaker van beroep was, vertrok in januari 1940 naar Amsterdam. Hij huwde Cato Stork (overleden in 1947). In 1948 trouwde Eduard met Anna Musikant. Hij overleed in 1954.

Nonnenstraat 29

Izaäk Hendrix (Kerkdriel, 12 maart 1894 – Blechhammer, 31 maart 1944). Izaäk Hendrix was een zoon van Hesje van Tijn (1864-1931) en Eduard Izaak Hendrix (1866-1941). Het echtpaar kreeg nog een zoon en vier dochters: Mathilda, Alexander, Wilhelmina, Carolina en Mietje die allen voor 1940 Kerkdriel verlieten.

Izaäk verdiende de kost met de verkoop van textiele waren. Met een transportfiets ging hij boerderijen af. Later vermeldt zijn persoonskaart als beroep 'tuindersknecht'. In 1935 verhuisde Izaäk van Kerkdriel naar de Nonnenstraat in Zaltbommel. Izaäk Hendrix was niet getrouwd. Toen hij zich in november 1942 moest melden in het Nutsgebouw hield hij zich achter in zijn tuin tegen de stadsmuur schuil. Burgemeester Jan Boll beval de politie Hendrix op te sporen. Nadat hij gevonden was, werd hij samen met andere joodse stadsgenoten op 19 november 1942 naar Westerbork gedeporteerd. Izaäk stierf in Blechhammer. Een tante van Izaäk Hendrix, Aaltje van Tijn (Sliedrecht, 7 april 1868), woonde in. Zij overleed op 24 december 1940. De vader van Izaäk, de in Zaltbommel geboren Eduard Izaak, overleed in 1941 in het A.C. Wertheimhuis in Amsterdam, een tehuis waar voornamelijk ex-psychiatrische patiënten verbleven die nazorg ontvingen. De meeste bewoners van het Wertheimhuis zijn in 1943 in Oost-Europa vermoord. Eduard Izaak Hendrix is begraven op de joodse begraafplaats aan de Marten van Rossem-singel.

Op het adres Nonnenstraat 29 heeft ook het gezin Hendrix-Marcus gewoond. Voor de oorlog waren allen reeds vertrokken of overleden, ook Simon Emanuel Hendrix die op 17 december 1873 werd geboren. Zijn moeder was Mijntje Marcus (Zaltbommel, 25 augustus 1835 – Zaltbommel, 8 juni 1915), van beroep manufacturierster, en zijn vader Isaak Eduard Hendrix (Middelburg, 16 oktober 1837 – Zaltbommel, 21 oktober 1890). De jongen was verstandelijk gehandicapt. In 1899 werd hij naar een instelling in Loosduinen gebracht. Vandaar ging hij naar het Centraal Israëlitisch

Krankzinnigengesticht Het Apeldoornsche Bosch. Elk kwartaal, in oktober 1941 voor het laatst, betaalde de gemeente Zaltbommel zijn verpleeggeld: f 191,25.³⁶ In de nacht van 21 op 22 januari 1943 werd Het Apeldoornsche Bosch op uiterst gewelddadige wijze 'leeggehaald'. Patiënten en verpleegkundigen gingen via Westerbork naar Auschwitz waar bijna allen, daaronder Simon Hendrix, op 25 januari 1943 levend werden verbrand. Gemeentebode Maarten den H.: 'commandant van de WA, aartsrondselaar, ras-NSB-er, landverrader, in dienst van den vijand, Jodenhater optima forma' betrok na de deportatie van Izaäk Hendrix de woning. Het Bijzonder Gerechtshof veroordeelde Den H. 'groot vriend van burgemeester Boll', ook voor het roven van 'goederen van Joodsche Nederlanders'.³⁷

11 Koningin Wilhelminaweg 44

Levie van Dijk (Rossum, 23 juni 1891 – Ludwigsdorf, 4 april 1943) en echtgenote Josina Hes (Oss, 29 april 1893 – Auschwitz, 27 november 1942) woonden op dit adres. De ouders van Levie van Dijk zijn Emma Lion (1868-1930) en Alexander van Dijk (1853-1938) en van Josina Hes, Hesther van Leeuwen (Berghem, 1868 – Auschwitz, 27 november 1942) en Alexander Hes (Heesch, 1859 – Zaltbommel, 1936). Josina's broer Hugo en haar zuster Anna woonden ook in Zaltbommel. Haar zuster Hulda huwde Benjamin Meijer en verhuisde naar Gorinchem. Allen werden vermoord. Broer Arnold en diens gezin uit de Waterstraat overleefden de oorlog in de onderduik. Het echtpaar Van Dijk-Hes kwam in 1918 van Breda naar Zaltbommel en ging in de Gamerschestraat 27 wonen. Levie was van beroep 'reiziger in vleeschwaren'. Het echtpaar woonde op verschillende adressen in Zaltbommel: Nieuwstraat, Waterstraat, Ruitersstraat en Gamerschestraat. Het laatste woonadres was aan de Koningin Wilhelminaweg. Het huwelijk bleef kinderloos. Mevrouw Van Dijk was in 1939 presidente van de joodse damesvereniging Bigdei Koudesj. Van Dijk kwam uiteindelijk terecht in Ludwigsdorf. Over dit kamp: 'Op een regenachtige novemberdag in Westerbork schuilden de mannen in een keet. De Duitse kampcommandant, Gemmeker, kwam langs en zag hen. Ze mochten daar niet schuilen. Die keet was alleen voor ariërs en niet voor Joden. Voor straf moesten ze op transport. "Waar jullie naartoe gaan, is het altijd warm," zei Gemmeker. De Joden uit Westerbork kwamen via het selectiekamp Cosel in Annaberg. De gevangenen

65.

67.

66.

65. Levie en Sina van Dijk-Hes, circa 1930. Ronny Potsdammer: 'vooruitstrevend', lieten 'een huis bouwen met ronde erker op weg naar het station' (JHM). 66. Mozes van Straten adverteerde een aantal jaren met 'Jodenmatzen' (ZNAB, 8-4-1932) 67. Josina van Dijk-Hes (JHM).

werkten onder meer aan de *Autobahn* Breslau-Berlijn. Sommigen werden in januari 1943 via selectiekamp Gogelin overgeplaatst naar Ludwigsdorf. Daar was het verschrikkelijk. De mensen werden krankzinnig van de honger en stierven als ratten.³⁸

Nadat het echtpaar was weggevoerd werd de woning direct betrokken door Douwe van Dijk, alias 'De Platpet', de fanatieke Duitsgezinde opperwachtmeester van de Zaltbommelse politie. Nadat hij vernam dat het echtpaar Van Zwanenbergh-Stoppelman uit Oss ondergedoken zat in het huis van veehouder Van Stappershoef aan de Waalbandijk in Oensel, ging Van Dijk ging op 'jodenjacht'. Sam en Grietje van Zwanenbergh werden gepakt en in maart 1944 in Auschwitz vermoord. Van Dijk werd op 15 juni 1944 nabij Dreumel door het verzet doodgeschoten.

Koningin Wilhelminaweg 86

Hier woonde het gezin Drievoet bestaande uit veehandelaar Bernhart Samuël (Aalst, 30 april 1893), echtgenote Rosiene Kleinkramer (Strijen, 11 april 1906) en dochter Johanna Ro of Joop, (Zaltbommel, 6 augustus 1935). Veehandelaar Emanuël Mozes Drievoet (Poederloijen, 5 februari 1892), broer van Bernhart Samuël, woonde bij het gezin in. In 1933 liet Drievoet, die in Aalst woonde, een woning bouwen aan de Stationsweg.³⁹ In 1942 gaf hij gehoor aan de oproep van de bezetter om dwangarbeid te verrichten. Manuël kwam in een van de joodse werkkampen in de Achterhoek terecht. Vandaar werd hij via Westerbork naar Auschwitz getransporteerd waar hij op 13 februari 1943 omkwam.

Bernhart en Rosiene vonden een onderduikadres in Nieuwaal in het bescheiden onderkomen van Hendrik van Hemert (de stiefvader van Jacob van der Maas) evenals grootmoeder Roos Kleinkramer die lopend uit Amsterdam aan de Waalbandijk 45 arriveerde. Van Hemert, alias 'Duimke', liet zich leiden door het Bijbelwoord uit Jesaja 16: 'Verberg de verdrevenen; verraad de vluchteling niet'.

Dochter Ro (7 jaar) werd in eerste instantie ondergebracht in Leiden bij de familie Van der Maas, zogenaamd omdat haar zieke moeder haar niet kon verzorgen. Het echtpaar Van der Maas had 12 kinderen, 10 dochters en 2 zonen. De lange vlechten van Ro werden afgeknipt, zodat zij op één van de dochters van Van der Maas, Henka, leek. Omdat buurtgenoten zich gingen afvragen of zij misschien een joods meisje was, werd zij

in januari 1944 naar Jacob van der Maas, de broer van Hendrik van der Maas, in Nieuwaal gebracht, waar ook de ouders en oma van Ro waren ondergedoken. Vader, moeder en dochter overleefden de oorlog. Het lege huis aan de Stationsweg werd, toen de familie was vertrokken, de woning van de NSB-burgemeester Jan Boll en zijn gezin. Op verzoek van de nabestaanden werd voor Manus Drievoet geen Struikelsteen gelegd.

- 1 Jaarboekje *Die Haghe*. 1936.
- 2 *Het Weekblad Cinema en Theater*, 1924, nr. 1.
- 3 *De Bommelerwaard*, 16 juli 1946.
- 4 *De Bommelerwaard*, 16 juli 1946.
- 5 NIW, 6 maart 1908.
- 6 Potsdammer in vraaggesprek: een 'ontzaglijke gladakker', 'deugde op geen enkele wijze'.
- 7 www.findmypast.co.uk.
- 8 Zie NIW 24 september 1948 voor oproep inlichtingen over Loekje/Loekie de Vries.
- 9 Zie website Joods Monument.
- 10 De EDD was een buitenparlementaire beweging die zich van 1935 tot 1940 tegen zowel het nationaal-socialisme als het communisme richtte.
- 11 Extra Nieuws, 6 juli 1983.
- 12 *ZNAB*, 6 april 1923.
- 13 *Het Weekblad*, 7 februari 1936.
- 14 *Het Weekblad*, 26 november 1937.
- 15 *ZNAB*, 28 december 1928.
- 16 *ZNAB*, 11 juli 1930.
- 17 *De BW*, 1 januari 1954.
- 18 *Het Weekblad BW*, 6 november 1936.
- 19 *Zaltbommelsche Courant*, 8 augustus 1908.
- 20 *De Bommelerwaard*, 16 april 1946).
- 21 *Zaltbommelsche Almanak* 1934.
- 22 Blechhammer was een groot industrieel complex en fungeerde als subkamp van Auschwitz waar ongeveer 50.000 dwangarbeiders hun slavenarbeid verrichtten.
- 23 *Tielsche Courant*, 3 december 1928.
- 24 In de staalfabriek van Malapane (Silezië) werden uit de trein naar Auschwitz gehaalde joden tewerkgesteld.
- 25 *ZNAB*, 3 juni 1927.
- 26 *De Bommelerwaard*, 23 december 1947.
- 27 *De Bommelerwaard*, 22 april 1947.
- 28 *Het Weekblad*, 22 januari 1937.
- 29 De nazi's verplichtten joodse jongens en mannen aan hun voornaam 'Israël' toe te voegen. Meisjes en vrouwen kregen de extra voornaam 'Sara'. Uit hun paspoort werd dan direct duidelijk dat het om iemand die naar de Nazi-opvattingen jood was.
- 30 RAR, 3018 Archief Gemeente Zaltbommel, Grootboek, nr. 963, 18 juli 1942.
- 31 *Het Weekblad*, 11 juli 1941.
- 32 Esther van Vriesland, *Esther. Een dagboek 1942* (Utrecht 1990), p. 36.
- 33 *Het Nieuws*, 25 augustus 1942.
- 34 De nazi's verplichtten joodse meisjes en vrouwen aan hun voornaam 'Sara' toe te voegen. (Jongens en mannen kregen de extra voornaam 'Israël'). Uit hun paspoort werd dan direct duidelijk dat het om iemand met een joodse achtergrond ging.
- 35 RAR, 3018, Archief gemeentebestuur Zaltbommel, nr. 963.
- 36 *De Bommelerwaard*, 27 januari 1947.
- 37 In Blechhammer, gelegen in het Silezische dorp Ślawicice, bouwden gevangenen tussen april 1944 en januari 1945 een synthetische benzinefabriek. In januari 1945 werd het kamp ontruimd. Het kamp telde 3.985 mannelijke gevangenen (17 januari 1945) en ongeveer 180 vrouwelijke gevangenen (30 december 1944).
- 38 Het in Neder-Silezië gesitueerde concentratiekamp Groß-Rosen (Pools: Rogoznica) had circa 60 sub-kampen, waaronder Ludwigsdorf, tegenwoordig Bojanice.
<https://www.eo.nl/magazines/visie/artikel-detail/oorlogsleed-in-jodenkampen>.
- 39 *Het Weekblad*, 18 augustus 1933.

Rossum

Rossum

Rossum telde lange tijd joodse ingezetenen. In 1803 woonden Dina Fles (Veen, 1771) en Abraham Mozes, in het dorp. Zowel Dina Fles als Abraham Mozes staan als 'winkelier' geregistreerd. Sinds die tijd hebben er tot na de Tweede Wereldoorlog joden in Rossum gewoond. Ze waren slager, veehandelaar, winkelier in manufacturen en venter in textiel. De joden behoorden tot de joodse gemeente van Zaltbommel. Daar stond hun synagoge. Bij de aanvang van de Tweede Wereldoorlog woonde er vier joodse families: aan de Maasdijk de familie Mozes-Van Gelder (vier volwassenen en drie kleine kinderen), in de Kerkstraat de ongehuwde zusters Rachel en Adriana Kalker en in de Koningstraat 9 het bejaarde echtpaar Louis en Margaretha Stranders-Hendrix. Zoon Izaak (Ies) woonde eveneens in de Koningstraat, aan de overkant. Hij was gehuwd met Jeannette Henriëtte (Netty) Mozes. Het echtpaar had een dochter, Margaretha Carla (Greetje), die in 1938 werd geboren.

Op 12 april 1943 deelde de plaatsvervangend burgemeester van Rossum, A. Neet, de Duitsers mee dat in het dorp drie joodse gezinnen woonden (het echtpaar Stranders-Mozes was met onbekende bestemming vertrokken). Twee gezinshoofden, Van Gelder en Stranders sr., hadden de sleutel van hun huis aan de burgemeester 'afgedragen'. Adriana Kalker en haar zuster Rachel niet. Neet ging daarop met de wachtmeester van de marechaussee naar de woning van de dames, maar trof hen niet aan. Het huis was verlaten, de achterdeur van het slot, 'waarna ik' – Neet – 'van den huissleutel, na het pand gesloten te hebben, bezit heb genomen'.

Op 16 april 1943 schreef de gemeentesecretaris aan de SD te Arnhem dat 'een reisvergunning' was verstrekt aan de familie Van Gelder, Jacoba Mozes, het echtpaar Stranders-Hendrix en aan de dames Kalker. Abraham Mozes was reeds overleden. De dames Kalker maakten geen gebruik van de 'reisvergunning'. Zij doken op het nippertje onder in Maasdriel. Ies Stranders en zijn echtgenote Netty Mozes zaten in Limburg, dochter Greetje verbleef bij haar grootouders.

Zij ging op 9 april 1943 met de anderen per bus naar kamp Vught en werden vandaar naar Sobibor vervoerd waar ze werden vermoord.

De huizen van de joodse families stonden leeg, maar niet voor lang. Op 3 juli 1943 gaf de Reichskommissar van de Provincie Gelderland de woningen vrij voor nieuwe bewoners. Eigenaar van het huis waarin de dames Kalker woonden, was C.J. van Heekeren uit Hedel die het pand vanaf 2 augustus 1943 voor f 5,- per week verhuurde aan de familie Winkel uit Den Haag. Twee kamers werden afgesloten. Daar waren de *Judenmöbel* opgeslagen. Voor de opslag van de meubelen rekende de gemeente Rossum f 1,50 per week. De ontruimingskosten van de 'jodenwoningen' bedroegen f 49,50. Op 16 maart 1944 had Binnenlandse Zaken het bedrag nog niet voldaan. Het woonhuis, de woning en de boomgaard van Van Gelder aan de Maasdijk waren eigendom van Samuël Goslinski, een in Groningen woonachtige zwager. Goslinski, gehuwd met Henriëtte Mozes, werd het onroerend goed daags voor de deportatie van de familie Van Gelder ontnomen. Overigens was hij toen al 'ergens in Midden Europa' om het leven gebracht. In het huis kwam een zekere Van Mook wonen.¹ Het pand Koningstraat 8 (B79), waar het echtpaar Stranders-Mozes woonde, was door de eigenaar inmiddels verhuurd.

De dames Adriana en Rachel Kalker en het echtpaar Stranders-Mozes overleefden de oorlog in de onderduik. Burgemeester Tutein Nolthenius schreef op 11 juni 1945 aan het Centraal Registratiebureau voor joden dat het echtpaar Stranders-Mozes uit Limburg was teruggekeerd. In de onderduik was een kindje geboren: Carola Margaretha Louise. Margaretha Carla of Greetje was met haar grootouders weggevoerd. Daarnaast meldde hij dat de gezusters Kalker tot de evacuatie van de Bommelerwaard op 24 september 1944 in Maasdriel ondergedoken zaten. Onopgemerkt zagen zij kans de brug bij Bommel te passeren en vonden onderdak in Deil. 'Beide zusters bevinden zich in goede welstand, ook geestelijk, doch wit van haar.'²

De weggevoerde joden uit Rossum, Greetje Stranders, het echtpaar Stranders-Hendrix, het echtpaar Van Gelder-Mozes en hun kinderen Josina, Emile en Silo en hun ongehuwde tante Jacoba Mozes, werden in Sobibor vergast.

Maasdijk 70

Bij het begin van de oorlog was hier het woonhuis en de manufacturenwinkel van Abraham Mozes gevestigd. Zijn dochter Hester stond in de winkel en zijn schoonzoon Abraham van Gelder ging met de transport fiets, met voorop een grote juten baal gevuld met manufacturen, langs de boeren in de omgeving. Het echtpaar had drie kinderen. In het huis woonde ook de zuster van Abraham, gepensioneerd onderwijzeres Jacoba Mozes. Abraham en Jacoba waren kinderen van Eduard Mozes en Henriette Hendrix. Jacoba (Rossum, 11 mei 1872) bleef ongehuwd en was tot haar pensionering onderwijzeres in Hurwenen. Abraham Mozes (Rossum, 22 november 1867 – Rossum, 27 juli 1941) trouwde met Josina van Leeuwen (Oss, 20 juni 1869 – Rossum, 14 januari 1913). Uit het huwelijk werden twee kinderen geboren: Henriëtte (Rossum, 13 maart 1903 – Auschwitz, 5 november 1942) die trouwde met Samuël Goslinski en naar Groningen verhuisde en Hester (Rossum, 28 augustus 1906 – Sobibor, 1 juni 1943). Hester huwde in 1928 met Abraham David van Gelder (Leerdam, 10 november 1901 – Sobibor, 9 juli 1943). De huwelijksakte vermeldt 'manufacturier' als het beroep van Abraham David. Toen het echtpaar in 1931 naar Rossum verhuisde liet Abraham David zich als koopman registreren. Zijn ouders waren Marianne Davids (Culemborg, 26 februari 1873 – Sobibor, 14 mei 1943) en Eleazar van Gelder (Leerdam, 10 januari 1873 – Leerdam, 20 januari 1916). Abraham David en Hester kregen drie kinderen: Josina Eliza (Leerdam, 20 april 1930 – Sobibor, 11 juni 1943), Emile Abraham (Rossum, 26 maart 1934 – Sobibor, 11 juni 1943) en Silo Rozinus (Rossum, 7 augustus 1937 – Sobibor, 11 juni 1943) Er zijn brieven van Josina bewaard gebleven³ en dankzij de brieven die zij aan haar vriendinnetje Jeanne (Sjaan) Sauvangsjo in Rotterdam schreef, weten wij iets meer over de laatste jaren van de familie Van Gelder en in het bijzonder Josina in Rossum was. Tot het laatst bleef Josina (Josée) optimistisch.

5 november 1941

'Beste Jeanne
(...) Heb je mijn brief ontvangen? En hoe vind

je de foto van ons drieën. Het heeft hier al gesneeuwt en ook al gevroren. Wanneer kom je weer naar Rossum. Silo zit te zingen en Emile is met zijn stoomboot aan het spelen. Ik ben twintig april jarig. Het konijntje van Jeanne (weet je wel met dat vlekje aan der neus) is nog niet dood. Ik mag niet meer naar de school en de winkel is ook al gesloten. We mogen dan niet meer verkopen.⁴ Het is erg koud. Tine der konijntje is geloof ik dood. Ik weet het niet zeker. Ik mis je zoo erg nu ik niet naar school mag (...).'

7 maart 1942

'Beste Sjaan
Hoe gaat het met je? Ik had van de week nog geen tijd om te schrijven. Heeft het bij jullie ook weer zoo hard gevoren. Met Emile en Silo gaat het goed hoor. O ja je had me gevraagd of we naar school gingen. Ja hoor, daar we gaskachels hebben moeten we nog naar school.⁵ Jij vindt het zeker wel fijn dat je niet naar school gaat (...).'

Ongedateerd, waarschijnlijk 22 november 1942

'Lieve Sjaan
Hè, Hè we zijn er nog. Uit Zaltbommel zijn er 30 weg.⁶ Wij gelukkig niet. Dinsdag was bij ons net een huishouding van Jan Steen. Nu hebben we misschien 2 of 3 weken rust. En als ik weg moet zal ik nog gauw een briefkaartje schrijven hoor. Maak je maar niet ongerust over ons, het zal wel terecht komen hoor (...).'

10 februari 1943

'(...) Wij zijn gisteren ingeënt tegen difteritus. Ik heb een dikke arm. Wij zijn vandaag niet naar school geweest. Ik heb het nog in de keel. De photo van jullie zit in mijn rugzak hoor. Ik neem als we weg moeten een photo van ons allen mee die hebben we pas laten maken. Silo is zo lief aan het spelen met de poes (...).'

20 maart 1943

'Hoe gaat het met jullie? Met mij gaat het goed. We zijn er allemaal nog hoor. Gelukkig maar, hè. En ik verlang toch zo naar je. Je bent in een tijd niet hier geweest, maar ja ook al niets aan te doen. Hoe lang hebben jullie Paasvacantie? Wij 8 dagen geloof ik. Ik weet het niet zeker. Is het bij jullie ook zo'n slecht weer? Het regent vandaag zo erg en morgen (Zondag) gaan we naar Bommel, tenminste als het goed weer is, maar we zullen maar hopen dat het goed weer zal zijn. Het is 1½ uur lopen, dus heel wat. En als je dat stuk

1.

3.

2.

1. Hester van Gelder-Mozes, haar man Abraham van Gelder en in het midden tante Koosje Mozes, circa 1937 (JHM). 2. Oorlogsdreiging: Bij Bram Mozes is verduisteringspapier te koop (HW, 26-1-1940). 3. Zojuist getrouwd: Abraham van Gelder en Hester Mozes op de trap van het gemeentehuis van Rossum, 31 oktober 1928 (JHM).

Van Gelder-Mozes leeg. In de vergadering van de gemeenteraad van 17 augustus 1953 kwam het huis aan de Maasdijk ter sprake. De boekhouding moest kloppen en nu bleek de huursom van de 'Jodenwoning' over 1942 oninbaar!

Koningstraat 9

Op dit adres woonden slager en veehandelaar Louis Stranders en zijn vrouw Margaretha Stranders-Hendrix. Louis werd op 9 november 1879 in Rotterdam Charlois geboren. Hij was een zoon van Simon Stranders en Sophia Morisco. Margaretha Hendrix werd op 26 maart 1877 in Zaltbommel geboren. Haar vader en moeder waren Izaäk Eduard Hendrix en Mijntje Marcus. Toen Louis zeventien jaar was werd hij leerling 'vleeschhouwer' bij Simon van der Sluijs in Maasdriel. Zijn opleiding zette hij onder meer voort in Winterswijk. In 1901 was hij slagersknecht van Alexander van Tijn in Maasdriel en in hetzelfde jaar knecht bij de joodse slager Sander de Vries in Rossum. In 1904 trouwde Louis in Zaltbommel met Margaretha Hendrix.

Het paar vestigde zich in Rossum. Onder de Gouden Molen aan de Waaldijk bezat Louis een slagerij. In het dorp kocht hij de slagerij van Sander de Vries in de Kerkstraat alvorens een nieuwe slagerij te laten bouwen in de Koningstraat. Er werden vier kinderen geboren: Sophia Wilhelmina, geboren te Rossum op 20 maart 1905. Zij verhuisde in 1924 naar Rotterdam en vandaar ging zij in 1925 naar Amsterdam. In 1937 huwde zij Abraham Cohen. Sophia was toen 'correspondente' van beroep. Wilhelmina of Mienke, werd op 17 mei 1906 in Rossum geboren. In 1928 verhuisde zij naar Rotterdam. Ze trouwde met Henri Salomon Kets de Vries, (Rotterdam, 20 augustus 1904), zoon van Salomon Henri Kets de Vries en Elizabeth Oesterman. Het echtpaar werd naar Sobibor gedeporteerd waar het op 21 mei 1943 werd vergast. Op 30 oktober 1908 werd Isaak of Ies in Rossum geboren. Hij overleed op 10 juni 1975. Ies was de tweelingbroer van Flora. In 1934 vermeldt het bevolkingsregister als beroep 'koopman'. Izaäk trouwde in 1937 met Jeanette Henriëtte Mozes (Vierlingsbeek op 6 juli 1912). Ies werd slager en veehandelaar en vestigde zich eveneens in de Koningstraat. Flora, geboren te Rossum op 30 oktober 1908, trouwde met Izaäk Turksma, geboren te Drachten op 23 september 1907, zoon van Salomon Turksma en Elisabeth Scholten. Flora vertrok naar Amsterdam. Zij was daar kantoorbiedende. In 1936 ging Flora naar

Utrecht. Zij werd in Auschwitz vermoord op 23 augustus 1943 evenals haar echtgenoot Izaäk die daar op 30 september 1943 stierf.

In april 1935 vertrok Eva Hendrix uit Zaltbommel, de zuster van Margaretha Stranders-Hendrix, bij het echtpaar in. Eva stierf enkele maanden later op 4 juni 1935. Louis Stranders leerde het slagersvak van tal van slagers in het land. Toen hij zich in de Koningstraat had gevestigd bood ook hij leerlingen een slagersopleiding. In de bevolkingsregisters staan hun namen: Louis Frankenhuis (Nijmegen, 1897), komt in 1913 en keert in 1914 terug; Abraham Doesner (Gorsziel/Rusland, 1898), komt in 1914 uit Krefeld en gaat 1915 naar Oldenzaal; Marcus Reens (Amsterdam, 1900) komt in 1915 en keert in hetzelfde jaar terug; Gerson Mol (Amsterdam, 1898) komt in 1915 en gaat in 1916 naar Holten; Isaac Lievendag (Borne, 1899) komt in september 1916 en vertrekt in hetzelfde jaar naar Zwolle.

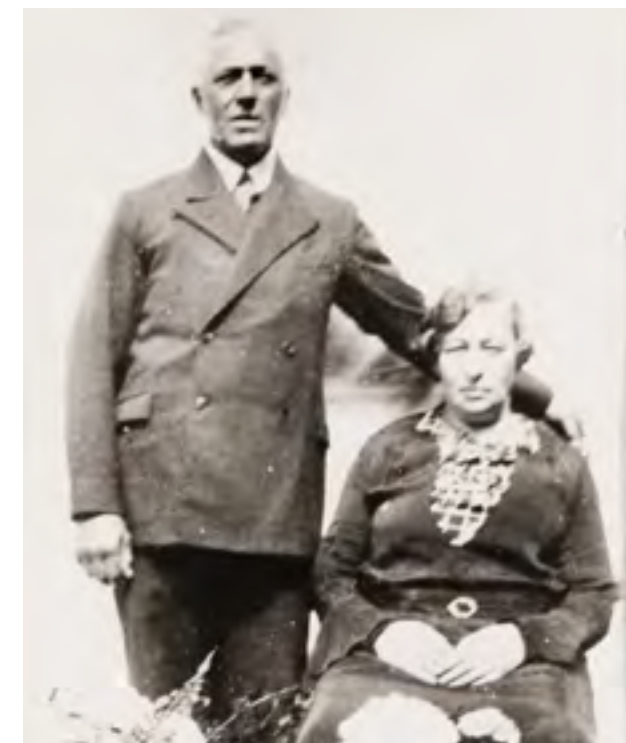
Er waren veel slagers lid van de joodse gemeente van Zaltbommel e.o. Ronny Postdammer vertelde aan zijn zwager Bob van Dijk dat op de 'tweeënhalve inwoner nota bene zeshonderd joodse slagers waren'(...) 'Dan kwam Stranders uit Rossum op zijn groene Harley Davidson met zijspan op vrijdagmiddag ook nog vlees naar Bommel brengen'. Louis Stranders bezat inderdaad een motor. Hij deed mee met de jaarlijkse 'Knobelrit' voor automobilisten en motorrijders door de Bommelerwaard. In zijn vrije tijd was Louis ook actief in en voor de Rossumse dorpsgemeenschap. Zo was hij in 1920 voorzitter van het Comité Muziekent en was hij jarenlang bestuurslid van de 'Rossumse IJclub'. In de oorlog dook het echtpaar Stranders met kleindochter Margaretha Carla (Greetje) (Rossum, 10 juni 1938) dochter van hun zoon Izaäk, in Kerkdriel onder. Ze werden verraden en keerden naar hun woning in Rossum terug. In april 1943 werden zij en andere joodse inwoners van Rossum met de bus opgehaald en naar kamp Vught gebracht. Vandaar ging het echtpaar met hun kleinkind naar Westerbork. Op 14 mei 1943 werden Louis en zijn vrouw Margaretha in Sobibor vergast. Greetje kwam een week later in Sobibor en werd bij aankomst op 20 mei 1943 vergast. Greetje was het jongste slachtoffer uit de joodse gemeente van Zaltbommel.

Koningstraat 8

Hier was de slagerij gevestigd van Izaäk (Ies) Stranders, geboren te Rossum op 30 oktober

6.

7.

8.

6. Greetje Stranders. Nog geen vijf jaar toen zij vermoord werd. De foto dateert van 1938 (JHM). 7. Louis Stranders (1879-1943) met zijn vrouw Margaretha Stranders-Hendrix (1877-1943), circa 1935 (JHM). 8. Van links naar rechts Louis Stranders, Fie (Cohen-) Stranders, Floor (Turksma-) Stranders, Ies Stranders en Mien (de Vries-) Stranders. Achter: Kets de Vries(?), circa 1935. Alleen Ies Stranders en Fie (Cohen-) Stranders overleefden de oorlog (JHM).

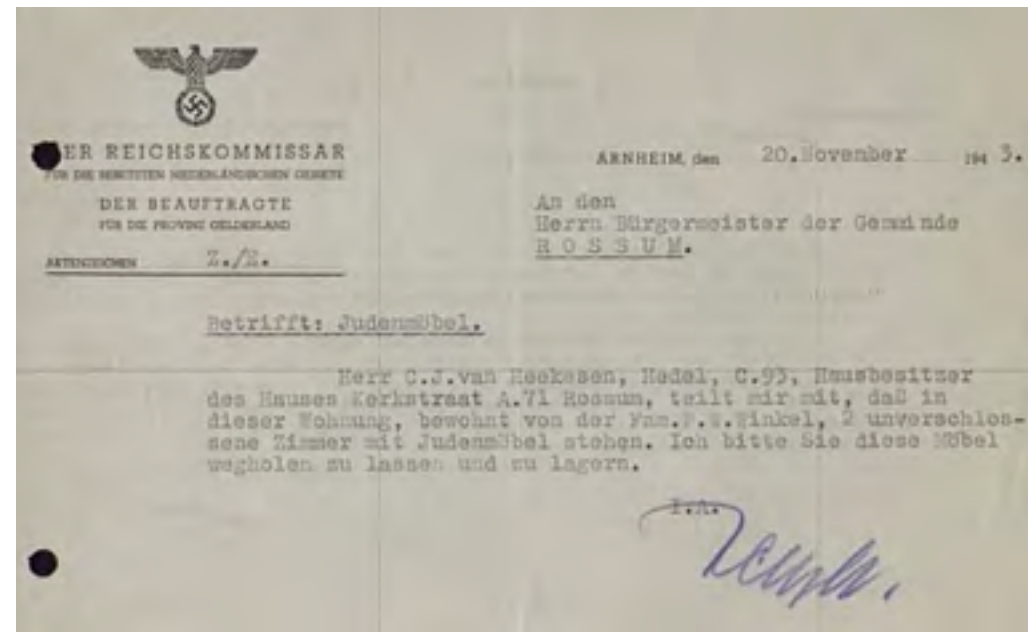

9.

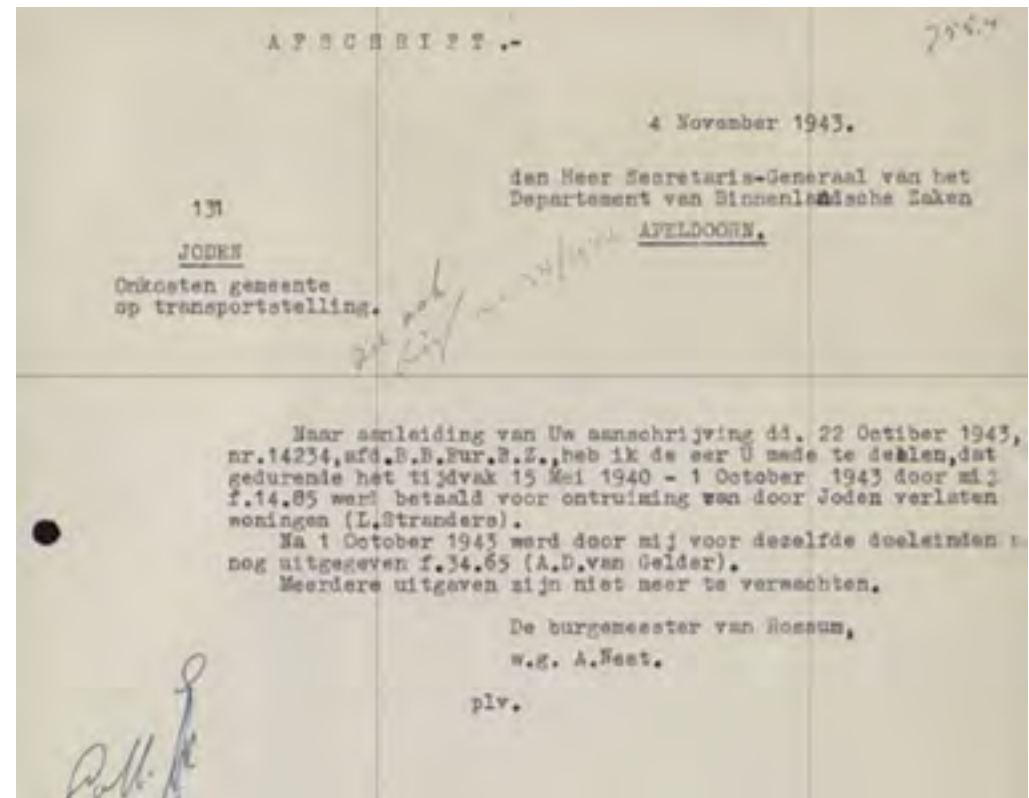

10.

9. Max Reens met een stier, circa 1930. Rechts staat het gezin Strandens, staand Louis Strandens en zijn vrouw Margaretha Strandens-Hendrix. De kinderen zijn Fie, Floor, Ies en Mien. Marcus (Max) Reens (geboren in 1900 in Amsterdam) was slagersknecht bij Strandens. Hij overleefde de oorlog in Scharnegoutum (Fr), waar hij ondergedoken zat (JHM). 10. Louis Strandens met zijn zoon Ies staand bij een zijspan van een motor, circa 1935. Volgens Ronny Potsdammer, een Harley, waarmee hij op vrijdagmiddag nog vlees naar klanten in Zaltbommel bracht, 'alsof er niet genoeg joodse slagers in Bommel waren' (JHM).

11.

12.

11. In het huis van de gezusters Kalker trokken al snel nieuwe bewoners. Zij troffen daar twee kamers aan waar de 'jodenmeubels' waren opgeslagen. De 'Reichskommissar' verzocht de burgemeester van Rossum deze zo snel mogelijk op te halen (AGR). 12. De gemeente Rossum heeft kosten gemaakt voor de ontruiming en het op transport stellen van de familie Strandens en Van Gelder (AGR).

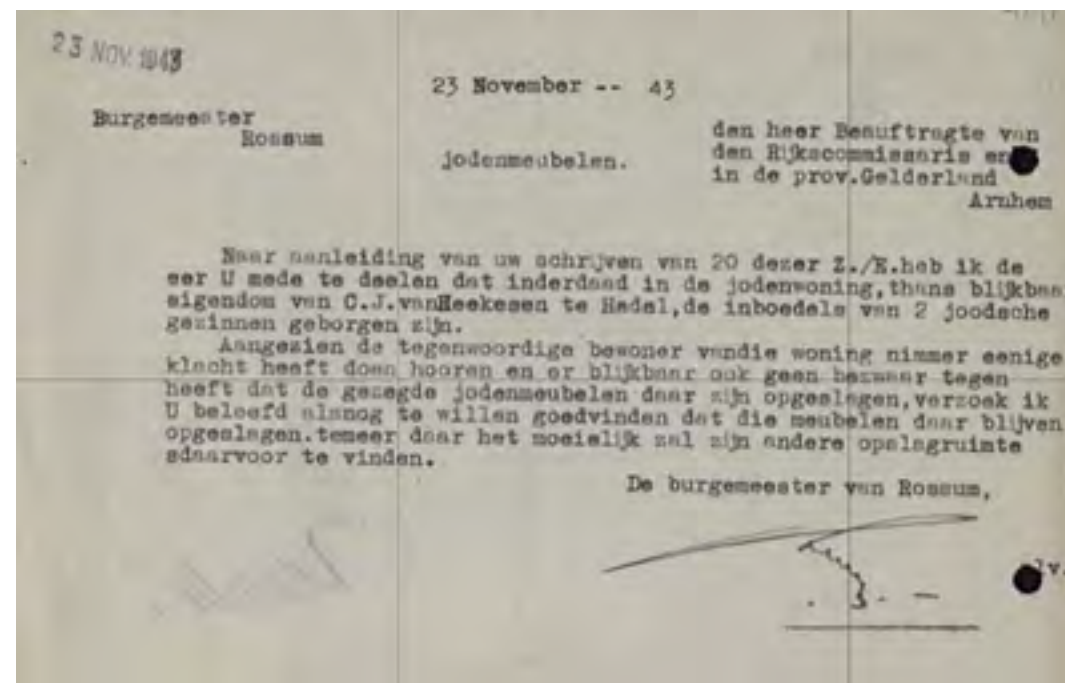
1908 en overleden op 10 juni 1975. Zijn ouders waren slager en veehandelaar Louis Stranders en Margaretha Stranders-Hendrix. Ies was de tweelingbroer van Flora. Ies werd veehandelaar en slager. Hij trouwde in 1937 met Jeannette Henriëtte of Netty Mozes (Vierlingsbeek, 6 juli 1912 – Rossum, 13 december 1974). Zij was een dochter van Louis Mozes en Kaatje van Dijk. Op 10 juni 1938 werd hun dochter, Margaretha Carla (Greetje), geboren. Ies en Netty vonden een onderduikadres in Bergen, Noord-Limburg en overleefden de oorlog. Dochter Greetje verbleef bij haar grootouders die met haar in Kerkdriel onderdoken. Verraad bracht hen weer in Rossum. Op 9 april 1943 werden zij samen met andere joodse inwoners van Rossum naar Kamp Vught gebracht. Na enkele weken gingen zij naar Westerbork. De grootouders werden een week eerder dan Greetje naar Sobibor getransporteerd. Wie nam in Westerbork de kleuter onder zijn of haar hoede? Met wie ging Greetje naar Sobibor waar zij op 20 of 21 mei 1943 werd vergast? Ies en Netty overleefden de oorlog in Limburg. Op 17 augustus 1944 werd daar hun dochter Carola Margaretha Louise geboren. In *De Kroniek* van 25 mei 1945 kondigde Ies Stranders aan dat zijn bedrijf weer geopend was: 'Vanaf heden is onze zaak weder geopend en hopen wij weder op de gunst van onze vroegere klanten te mogen rekenen'. Pas op 7 januari 1950 maakte de gemeente-secretaris van Rossum, Louis Janssen, een einde aan de onzekerheid over de dood van dochter Margaretha Carla (Greetje). Op die dag werd de akte van overlijden van opge-maakt.

Kerkstraat 22

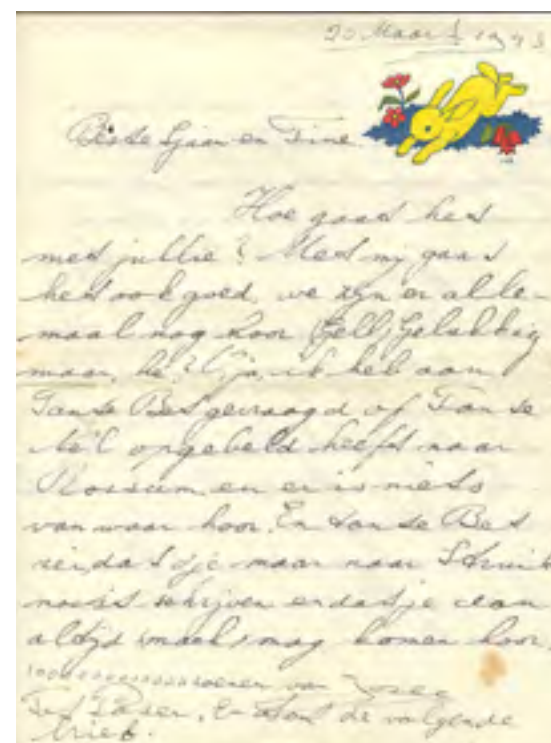
In 1926 kwamen de ongehuwde Abraham Kalker (Varik, 13 maart 1875 – 's-Hertogenbosch, 27 augustus 1939) en zijn ongehuwde zusters Adriana (Varik, 9 september 1873 – Rossum, 12 maart 1947) en Rachel (Varik, 26 februari 1891 – Leiden, 5 oktober 1952) van Varik naar Rossum. Abraham gaf als beroep 'koopman' op, maar was ook slager die niet zelf slachtte, vandaar wellicht de registratie 'koopman', die in 1939 ook in zijn overlijdensakte vermeld staat. In de publicatie over de joden van Ophemert lezen we dat Abrahams broer Izak hem koosjer vlees leverde. Elke week werd een mand vlees met de pont van Varik naar Heerewaarden gebracht waar een bode stond te wachten om het vlees naar Rossum te brengen. Abraham stierf in 1939. De ijskast met dubbele wanden waarin blokken ijs werden gelegd die wekelijks van

de Tielse ijsfabriek naar Rossum werden gebracht, verhuisde toen naar zijn broer Izak in Varik.

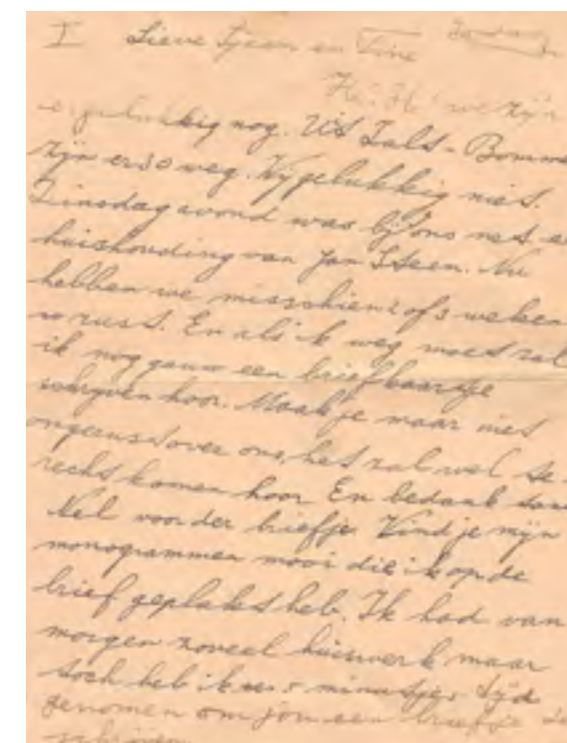
Abraham en zijn zusters waren kinderen van Rachel Meijer (1847-1897) en Mozes Levi Kalker (1842-1904). Het echtpaar kreeg naast de drie bovengenoemden meer kinderen: Nathan (1876-1911), Catharina (1878 – Sobibor 1943), Mozes Levi (1880 – Auschwitz 1942), Izak (1883 – Sobibor 1943), Jacob (1886 – ?) en Sophia Elizabeth (1888 – Auschwitz 1942). Abraham stierf op 27 augustus in 1939 in 's-Hertogenbosch. Ook de zusters Adriana en Rachel kregen een oproep zich te melden om naar kamp Vught te worden getransporteerd – ze hadden 'een reisvergunning' ontvangen. Ze reageerden niet, waarop plaatsvervangend burgemeester Neet zich naar de woning spoedde. De achterdeur was van het slot en de dames vertrokken. Naar zou blijken een onderduikadres in Maasdriel. Het exacte adres is niet bekend. Wel dat de gezusters, met velen moesten evacueren. Met name de dorpen aan de Maas lagen in de vuurlinie. De geallieerden lagen in Noord-Brabant, de Duitsers waren in de Bom-melerwaard. Rachel en Adriana beleefden angstige momenten, vooral bij hun tocht over de Waalbrug. Zij konden gelukkig onopge-merkt de Waal oversteken. Veilig kwamen zij in Deil terecht waar zij tot de bevrijding verbleven. Op 11 juni 1945 berichtte de burge-meester van Rossum het Centraal Registra-tiebureau voor Joden dat beide zusters zich in 'goede welstand bevonden, ook geestelijk, doch wit van haar'.¹⁰

13.

14.

15.

13. De Rossumse burgemeester rapporteert: de huidige bewoner van 'de jodenwoning' ondervindt geen hinder van de aanwezige 'jodenmeubelen' (AGR). 14. Een van de brieven van Josée van Gelder aan haar vriendinnen. Ze was nog niet opgehaald... (JM). 15. De familie Van Gelder zit in angstige afwachting. Ze zijn er nog, maar 'uit Zalt-Bommel zijn er 30 weg' (JM).

- ¹ RAR, 3004 Archief gemeente Rossum nr. 1624.
- ² RAR, 3004 Archief Gemeente Rossum nr. 1017.
- ³ zie: www.joodsmonument.nl.
- ⁴ Joodse kinderen mochten niet meer naar 'gewone' scholen. Joodse winkeliers werden gedwongen hun zaak te sluiten. Een advertentie in Het Nieuws, een krant uit de Bommelerwaard, laat weten dat de manufacturenhandel van A. Mozes m.i.v. 22 mei is opgeheven.
- ⁵ In Den Bosch werden op last van de bezetter een 'Joodsch Lyceum' en een joodse lagere school opgericht. Kinderen uit de provincie Noord-Brabant en de Bommelerwaard moesten daarheen. Uit Rossum gingen Josine en Emile naar Den Bosch. Voor de kinderen was fietsen te ver. Vader Van Gelder ontving voor het vervoer van de twee kinderen met de bus naar Den Bosch een tegemoetkoming van de gemeente Rossum van f 3,50.
- ⁶ Het eerste transport in Zaltbommel vond plaats op 19 november 1942. Dertig joodse Bommelaren gingen op transport naar Westerbork.
- ⁷ Het was voor joden verboden zonder toestemming van de bezetter met het openbaar vervoer te reizen.
- ⁸ *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam, 2009), p. 138-139.
- ⁹ RAR, 3004 Archief gemeente Rossum, nr. 956.
- ¹⁰ RAR, 3004 Archief gemeente Rossum, nr. 4.

Herwijnen

Herwijnen

Halverwege de achttiende eeuw woonden het joodse echtpaar Salomon Zadok en Sara Natans en hun zoon Mozes van Straten in Herwijnen. Tal van Van Stratens waren in Herwijnen geworteld. Zo werden de huissynagogediensten vanaf het begin van de negentiende eeuw bij de familie Van Straten gehouden. In 1809 woonden er 32 joden in Herwijnen dat toen 1247 inwoners telde. joods Herwijnen vormde toen een zelfstandige gemeente. Het aantal leden liep terug en in 1821 werd besloten de gemeente bij Zaltbommel te voegen. Vijftig jaar later echter keerde de zelfstandigheid terug, maar niet voor lange tijd.

Naast de families Van Straten woonden er in de negentiende eeuw ook telgen uit andere joodse families die zich in het Rivierengebied gevestigd hadden zoals Blijdenstein, Wijzenbeek en Van der Sluis. Behalve deze kooplieden en slaggers woonde in Herwijnen de joodse fotograaf Abraham Machiel Koster. In 1920 behoorde Herwijnen weer tot joods Zaltbommel evenals de joodse inwoners van Waardenburg en Haaften. In mei 1940 woonden in die laatste twee dorpen geen joden meer, maar Herwijnen telde nog twee joodse families, de Van Stratens.

In de oorlog werden de zes leden van de twee families Van Straten vermoord en daarmee kwam een eind aan joods Herwijnen. De zerken op de joodse begraafplaats in Herwijnen, een apart gedeelte van de algemene begraafplaats, herinneren aan de kleine joodse gemeenschap van het dorp. Aan de gevel van het huis aan de Waaldijk 144 is nog te zien dat daar een 'Vleeschouwerij' was gevestigd: die van Mozes van Straten. In samenwerking met de historische vereniging 'D'n Ouden Dijk', de protestantse kerken en de basisscholen werden in 2012 zes Stolpersteine geplaatst ter herinnering aan de zes vermoorde leden van de familie Van Straten.

Stolpersteine

Op 4 oktober 2013 werden in Herwijnen zes Stolpersteine gelegd voor de zes vermoorde joodse inwoners van Herwijnen. Willemijn Pons, leerling van groep 8 van De Spiegelhof, las bij de plechtigheid het door haarzelf gemaakte gedicht voor:

*Het leven begon als kiem en groeide tot het langste gras
Als je Jood was, was het leven veel moeilijker
dan als je dat niet was.
Je werd gehaat door mensen,
ze gaven jou de schuld.
De enige kans dan was onderduiken.
De angst die je voelde was ondragelijk,
dat was een angst die je nog nooit had gevoeld;
die wij nu in dit leven nooit kunnen voelen de
angst om gevangene te worden van de Duitsers.
Die jij moffen noemde.
En de angst dat nooit iemand meer aan je zal
denken als je dood bent,
dat dacht je in concentratiekampen.
Maar waar je gewoond hebt worden nu struikelstenen gelegd;
Voor de joodse mensen die nu op dit moment
mee kijken uit de hemel:
Jullie zullen voor altijd in ons hart blijven en
telkens als ik langs Stolpersteine kom denk ik
aan jullie.*

Molenstraat 10

Bernard Salomon van Straten (Herwijnen, 3 maart 1881 – Sobibor, 14 mei 1943), slager, woonde aan de Molenstraat B96. Hij was een zoon van Manuël van Straten (1844-1915) en Helena Frank (1861-1895). Bernhard werd in Herwijnen 'de Wouwer' genoemd. Hij huwde Mietje Walg, dochter van Eduard Walg (1847-1931) en Klaartje Walg (1842-1907). Het echtpaar kreeg een zoon: Manuël (Herwijnen, 4 oktober 1913 – Sobibor, 9 juli 1943). Mietje Walg overleed in 1937. Bernard hertrouwde in 1938. De bruid was Sophia van der Sluis (Vlijmen, 27 augustus 1897 – Sobibor, 14 mei 1943), dochter van Elias van der Sluis (1840-1925) en Sara Frank (1863-1939). Het huwelijk bleef kinderloos. Manuël jr., die in Rotterdam studeerde, werd

in de familie 'de eeuwige student' genoemd. In november 1939 verloofde hij zich met de Rotterdamse Gonny Bromet. In de nazomer van 1942 kwam Manuël als dwangarbeider in de Achterhoek terecht waar in 1937 tussen Hummelo en Zelhem een werkkamp voor werklozen was gebouwd. Van augustus tot oktober 1942 werden joden in oorspronkelijk voor werklozen aangelegde kampen gedwongen te werken. Begin oktober werden zij op transport gesteld naar Westerbork. Op dinsdag 7 juli 1943 vertrok de zeventiende trein van Westerbork naar Sobibor. In de veewagens zaten, stonden of lagen 2417 mannen, vrouwen en kinderen. Allen zouden bij aankomst in Sobibor, op vrijdag 9 juli 1943, worden vermoord. Manuël van Straten was een van hen. Zijn ouders werden naar Kamp Vught gevoerd en vandaar gingen zij naar Sobibor. Op 14 mei 1943 werden Bernard van Straten en zijn echtgenote Sophia van der Sluis vergast.

Waaldijk 144

Mozes van Straten, geboren te Herwijnen op 5 juni 1891, woonde Waaldijk 144. Zijn moeder en vader waren Helena Frank (1844-1915) en Emanuel van Straten (1861-1895). Aan de Waaldijk 144 bevond zich ook de 'vleeschhouwerij' van Mozes. Bij de Kamer van Koophandel te Tiel werd het bedrijf in 1930 ingeschreven als runder- en schapenslagerij.

Mozes huwde Jeanette van Blijdenstein (Ophemert, 19 februari 1892). Haar ouders waren Judith Docters (1854-1917) en Hijman van Blijdenstijn (1847-1930). Uit het huwelijk van Mozes en Jeanette werd een zoon geboren: Manuël (Herwijnen, 25 mei 1930). Zijn roepnaam was Maantje.

Mozes van Straten huurde de sjoucheet niet in, hij slachtte zelf en was dus geen koosjer slager.¹

In 1938 zette de achtjarige Maantje een actie op touw voor joodse vluchtelingen uit Duitsland. Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* meldde dat hij in het dorp collecteerde en f 100,- inzamelde.²

Toen in 1942 joodse kinderen niet meer naar de dorpschool mochten maar naar een speciaal voor hen opgerichte lagere school ging Maantje naar 'het jodenschooltje' in Gorcum. Nadat Mozes in het voorjaar van 1942 op last van de bezetter zijn winkel moest sluiten werkte hij nog een tijd als landarbeider bij Pannekoek in Herwijnen. De kosten voor het busvervoer van Maantje naar de school in Gorcum waren voor het gezin Van Straten

hoog. Uiteindelijk ontving Mozes van Straten een maandelijkse tegemoetkoming van f 7,50 uit de armenkas van de gemeente Herwijnen. De Joodse Raad afdeling Arnhem droeg ook bij.

De omstandigheden in Vught waren slecht. De kinderen zaten gescheiden van hun ouders. Er was niet alleen te weinig eten, maar het was ook nog van slechte kwaliteit. Veel kinderen werden ziek of gingen dood door het drinken van het zwavelhoudende water. Een ooggetuige, Tilly Bosman, schrijft: 'De kinderen worden hier vrijwel allemaal ziek. En erg ook: longontsteking, roodvonk, mazelen, kinkhoest, bof, pokken, en vooral heimwee. Al die kinderen die van hun ouders zijn losgeslagen hebben het allemaal zonder uitzondering. Er sterft een groot percentage. Al die praatjes over een goede zorg en verzorging van de kinderen zijn een leugen. Vanmorgen was ik in het kinderkamp en het is er vies, het stinkt er en het is er benauwd, en alle kinderen voor zover ze er nog zijn, zijn dood- en doodziek'.³

Met joodse inwoners van Rossum en Zaltbommel werd het gezin in april 1943 naar Vught getransporteerd. Via Westerbork gingen Mozes, Jeanette en Manuël naar Sobibor waar zij op 28 mei 1943 werden vergast.

¹ Tjeerd Vrij, *Bittere tranen. Jodenvervolging in Tiel en omgeving*, p. 17.

² NIW 9 december 1938.

³ Post uit de vergetelheid (www.pudv.nl).

1.

2.

3.

1. Mozes van Straten voor zijn slagerij, circa. 1930 (JHM). 2. Mozes van Straten, zijn vrouw Jeanette van Straten-Blijdenstein en hun zoon Manuel, circa 1939 (JHM). 3. Manuël ('Maantje') van Straten in de schoolbank, circa 1939 (JHM). 4. Groepsfoto ter gelegenheid van het huwelijk van Mozes van Straten en Jeanette van Blijdenstein, circa 1920. Bernard van Straten staat zevende van rechts, zijn vrouw Mie tweede van rechts. Hun zoon Manuël zit vooraan tweede van links met een papieren muts op (JHM).

GEBED

ter herdenking van de slachtoffers van de Duitse overheersing
door de voorzanger uit te spreken op Kol Nidrei-avond na „Awienoe
Malkenoe”: vóór het sluiten van de Heilige Arke:

אלהי הרחורת לכל בשר, הננו עומדים לפניך ביום
הגדול והקדוש הזה בזכרון כאב ומכאוב, זכרון בניך
ובנותיך זכרון בני קהלתנו וזכרון כל בני עמך אשר
נסחבו מביתם ומעירם והובאו למרחוק וימותו מחללים
ומדכאים ומשרדים.

זכרנו את כלם במר נפש ובכאב לב, ומבקשים מלפניך
שיכבשו רחמיך את כעסך מעלינו ומעל כל עמך בית
ישראל, ושתברכנו כלנו ותטהרנו ותרחמנו, ונתת שלום
בארץ ולכל עמי הארץ ולכל יושביה כי לא תהו בראתה
לשבת יצרתה.

ובניך אשר לקחו בשבי ובנותיך אשר לקחו בשביה
ולא שבו למחוז חפצם ישבעו שבע שמחות את פניך
נעימות בימינוך נצח.

Vertaling:

Meesster der zielen van alle mensen! Wij staan op deze grote, heilige dag voor U in diep-smartelijk gedenken: het gedenken van Uw zonen en dochteren, het gedenken der kinderen onzer gemeente en het gedenken van alle kinderen van Uw volk, die uit huis en stad zijn weggesleept en naar verre streken gevoerd en daar onder pijnen en martelingen zijn omgekomen.

Wij gedenken hen allen in bittere smart. En wij vragen U, dat Uw barmhartigheid Uw verontwaardiging wegdrukke van ons en van Uw geheel volk Israel. En dat ge ons allen wilt zegenen en louteren en barmhartig leiden. En geef vrede op de aarde aan al haar volkeren en bewoners — Ge hebt haar immers niet geschapen om chaos te zijn, doch opdat Uw schepselen er wonen.

En Uw zonen en dochteren, die in gevangenschap werden weggevoerd en niet zijn teruggekeerd naar de woonplaats, waar hun gemoed naar verlangde — mogen hun zielen overvloedig de vreugden van het verheven geluk van Uw tegenwoordigheid genieten, door Uw helpende hand de genietingen van geluk eeuwig.

Namen van vermoorde joodse inwoners van Zaltbommel, Herwijnen en Rossum

Zaltbommel

Emanuël Mozes Drievoet (Aalst, 5 februari 1892 – Auschwitz, 28 februari 1943).
Bernhard van Gich (Rotterdam, 15 november 1906 – Buchenwald/Kdo. Marienberg, 13 april 1945).
Weggevoerd op 19 november 1942: Hinda Brückner (Molodycz/Polen, 27 januari 1898 – Auschwitz, 27 november 1942).
Levie van Dijk (Rossum, 23 juni 1891 – Ludwigsdorf, 4 april 1943).
Josina Hes (Oss, 29 april 1893 – Auschwitz, 27 november 1942).
Hugo Hes (Zaltbommel, 31 juli 1896 – Blechhammer, 31 maart 1944).
Sara Groenewoudt (Eindhoven, 26 april 1898 – Auschwitz, 27 november 1942).
Hester Hes (Zaltbommel, 23 juni 1925 – Auschwitz, 27 november 1942).
Kaatje Hes (Zaltbommel, 17 augustus 1928 – Auschwitz, 27 november 1942).
Hester van Leeuwen (Berghem, 23 september 1868 – Auschwitz, 27 november 1942).
Hartog Andries Groenewoudt (Aarle-Rixtel, 5 april 1865 – Auschwitz, 27 november 1942).
Izaak Hendrix (Kerkdriel, 12 maart 1894 – Blechhammer, 31 maart 1944).
Eva Hijmans (Zaltbommel, 31 december 1895 – Auschwitz, 27 november 1942).
Rozetta Hijmans (Zaltbommel, 28 oktober 1871 – Auschwitz, 27 november 1942).
Louis Joosten (Zaltbommel, 11 november 1901 – Malapane, 15 juli 1943).
Crisje Blom (Uithoorn, 13 juli 1899 – Auschwitz, 27 november 1942).
Betty Joosten (Zaltbommel, 25 juni 1936 – Auschwitz, 27 november 1942).
Machiel Meijer Joosten (Zaltbommel, 27 juli 1932 – Auschwitz, 27 november 1942).
Herman Joosten (Zaltbommel, 19 december 1909 – Malapane, 31 juli 1943).
Anna Hes (Oss, 30 mei 1894 – Auschwitz, 27 november 1942).
Edith Kahn (Wermelskirchen/Duitsland, 10 november 1924 – Auschwitz, 31 december 1942).
Ilse Kahn (Wermelskirchen/Duitsland, 26 augustus 1923 – Auschwitz, 28 februari 1943).
Betje Marcus (Zaltbommel, 23 maart 1873 – Auschwitz, 27 november 1942).
Izak Marcus (Zaltbommel, 12 januari 1871 – Auschwitz, 27 november 1942).
Gustav Israël Meijer (Keulen/Duitsland, 28 december 1880 – Auschwitz, 7 december 1942).
Johanna Sara van Blijdenstein (Ruhrort/Duitsland, 9 januari 1899 – Auschwitz, 7 december

1942).
Sientje Frank (Zaltbommel, 31 maart 1871 – Auschwitz, 27 november 1942).
Izak Mozes van Straten (Zaltbommel, 25 augustus 1906 – Blechhammer, 31 mei 1944).
Elisabeth Leefsma (Amsterdam, 31 januari 1905 – Auschwitz, 27 november 1942).
Emanuël Jacob de Vries (Veenendaal, 19 november 1882 – Auschwitz, 27 november 1942).
Mathilda van Straten (Zaltbommel, 22 januari 1894 – Auschwitz, 27 november 1942).
Francina Henrica de Vries (Zaltbommel, 19 november 1926 – Auschwitz, 27 november 1942).
Frederika Sternfeld (Zutphen, 23 juli 1856 – Vught, 7 mei 1943).
Ida Wihl (Krefeld/Duitsland, 5 maart 1863 – Sobibor, 14 mei 1943).
Simon Hendrix (Zaltbommel, 19 januari 1868 – Sobibor, 21 mei 1943).
Rebecca Oppenheimer (Veghel, 25 september 1869 – Sobibor, 21 mei 1943).
Mozes van Straten (Zaltbommel, 29 januari 1889 – Sobibor, 28 mei 1943).
Amalia Kahn (Bödefeld/Duitsland, 15 december 1894 – Sobibor, 28 mei 1943).
Jacob Adolf van Straten (Zaltbommel, 9 maart 1927 – Sobibor, 28 mei 1943).
Michiel van Straten (Zaltbommel, 8 februari 1828 – Sobibor, 28 mei 1943).
Maurits Samuël de Jong (Rotterdam, 1 juni 1920 – Sobibor, 16 juli 1943).
Annie Rozet Wijnman ('s-Gravenhage, 20 februari 1922 – Sobibor, 16 juli 1943).
Roosje van Straaten, (Zaltbommel, 25 juli 1862 – Westerbork, 27 april 1943).

Rossum

Weggevoerd op 9 april 1943:
Louis Stranders (Rotterdam/Charlois, 9 november 1879 – Sobibor, 14 mei 1943).
Margaretha Hendrix (Zaltbommel, 26 maart 1877 – Sobibor, 14 mei 1943).
Margaretha Carla Stranders (Rossum, 11 juni 1938 – Sobibor, 21 mei 1943).
Abraham David van Gelder (Leerdam, 10 november 1901 – Sobibor, 9 juli 1943).
Hester Mozes (Rossum, 28 augustus 1906 – Sobibor, 11 juni 1943).
Josina Elise van Gelder (Leerdam, 20 april 1930 – Sobibor, 11 juni 1943).
Emile Abraham van Gelder (Rossum, 26 maart 1934 – Sobibor, 11 juni 1943).
Silo Rozinus van Gelder (Rossum, 7 augustus 1937 – Sobibor, 11 juni 1943).
Jacoba Mozes (Rossum, 11 mei 1872 – Sobibor, 14 mei 1943).

Herwijnen

Weggevoerd op 9 april 1943:
Bernard Salomon van Straten (Herwijnen, 3 mei 1881 – Sobibor, 14 mei 1943).
Sophia van der Sluis (Vlijmen, 27 augustus 1897 – Sobibor, 14 mei 1943).
Manuël van Straten (Herwijnen, 4 oktober 1913 – Sobibor, 9 juli 1943).
Mozes van Straten (Herwijnen, 5 juni 1891 – Sobibor, 28 mei 1943).
Jeanette van Blijdenstein (Ophemert, 19 februari 1892 – Sobibor, 28 mei 1943).
Manuël van Straten (Herwijnen, 25 mei 1920 – Sobibor, 28 mei 1943).

Gevlucht en in Jappenkamp omgekomen

Arie Elburg (Hilversum, 15 oktober 1900 – Tjimahi/Java, 19 april 1944).
Samuël Koppens (Sint-Oedenrode, 1 januari 1887 – Bogor/Java, 2 april 1943)

Tijdelijk in Zaltbommel als vluchteling of in de onderduik

Waterstraat, bij familie A. Hes. Ilse Rose (Holzminden/Duistland, 14 januari 1926 – Warschau/Getto, 1942).
Boschstraat bij familie Kahn-Hes: Hedwig Sara Falkenstein (Stadtlohn, 11 juli 1927 – Auschwitz, 8 oktober 1942).

Waterstraat Hotel Gottschalk

Doodgeschoten bij overval Mietje Wolff (Amsterdam, 13 november 1925 – Zaltbommel, 8 juli 1944).
Bij overval gepakt: Catharina Bonte (Amsterdam, 2 augustus 1897 – Auschwitz, 6 september 1944).
Jetta Bonte (Amsterdam, 17 maart 1888 – Auschwitz, 6 september 1944).
Marianne Abrahamson-Wolff (Amsterdam, 5 april 1892 – Auschwitz, 6 september 1944).
Op onderduikadres overleden Salomon Jacob Abrahamson (Utrecht, 2 maart 1887 – Zaltbommel, 8 februari 1943)

Oensel

Op onderduikadres Ketelsteeg 12 (familie Schuttershoef) overleden en tijdelijk in de tuin begraven: Emma de Winter-Cohen (Krefeld, 16 maart 1867 – Zaltbommel/Oensel, 1 mei 1943).
Herbegraven te Schijndel.
Onderduikadres Waalbandijk (familie Schuttershoef), verraden en bij overval opgepakt: Samuël van Zwanenbergh (Uden, 20 maart 1888 – Auschwitz, 26 maart 1944).
Grietje Marianna van Zwanenbergh-Stoppelman (Veendam, 25 november 1892 – Auschwitz, 26 maart 1944).

GEMEENTE 's-HERTOGENBOSCH.

SCHOOL *Joodsch Lyceum*

KLASSE: *Open Boek*

NAAM	VOORNAMEN (voluit)	Datum geboorte	Plaats van jaar- geboorte	Woonplaats		
				Datum inschrijving		
				18	20	30
<i>Kahn</i>	<i>Sare</i>	<i>19/3 29</i>	<i>Bamberg</i>		<i>Oss</i>	
<i>Kalf</i>	<i>Alfred Jacques</i>	<i>26/6 29</i>	<i>Den Bosch</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>v. Leuven</i>	<i>Alexander</i>	<i>12/4 29</i>	<i>Tilburg</i>		<i>Tilburg</i>	
<i>Lerano</i>	<i>Herman</i>	<i>1/1 28</i>	<i>Heerlen</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>Leven</i>	<i>Karl Hans</i>	<i>23/10 28</i>	<i>Nürnberg</i>		<i>Oss</i>	
<i>Lewin</i>	<i>Ruth</i>	<i>6/8 28</i>	<i>Halle</i>		<i>Tilburg</i>	
<i>Mr. v. Udevald</i>	<i>Rob. Ingem. Jøe.</i>	<i>11/3 29</i>	<i>Hamburg</i>		<i>Tilburg</i>	
<i>Hothmann Pels</i>	<i>Harald, Andreas</i>	<i>10/2 29</i>	<i>Hamburg</i>		<i>Tilburg</i>	
<i>Philips</i>	<i>Inge</i>	<i>22/2 29</i>	<i>Oberhausen</i>		<i>Tilburg</i>	
<i>Rubens</i>	<i>Juda</i>	<i>6/5 28</i>	<i>Den Bosch</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>v.d. Sluis</i>	<i>Elis</i>	<i>4/12 28</i>	<i>"</i>		<i>"</i>	
<i>v.d. Sluis</i>	<i>Elizabeth Rosa</i>	<i>29/4 28</i>	<i>Oss</i>		<i>Oss</i>	
<i>Stern</i>	<i>Leopold</i>	<i>18/6 28</i>	<i>Hamburg</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>Sternfeld</i>	<i>Johanna</i>	<i>22/6 29</i>	<i>Rotterdam</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>v. Straten</i>	<i>Michel</i>	<i>8/2 28</i>	<i>Z. bommel</i>		<i>Zaltbommel</i>	
<i>v. Wijnen</i>	<i>Bernard, André</i>	<i>10/8 29</i>	<i>Leidhoven</i>		<i>Leidhoven</i>	
<i>de Vries</i>	<i>Charles</i>	<i>25/11 27</i>	<i>Zwolle</i>		<i>Leidhoven</i>	
<i>de Vrieter</i>	<i>Robert</i>	<i>24/9 28</i>	<i>Amsterdam</i>		<i>Tiel</i>	
<i>de Wit</i>	<i>Maurice Louis</i>	<i>2/5 29</i>	<i>Leidhoven</i>		<i>Leidhoven</i>	
<i>Wolff</i>	<i>Rosa Judith</i>	<i>11/5 28</i>	<i>Leidhoven</i>		<i>Leidhoven</i>	
<i>Wolff</i>	<i>Isaac</i>	<i>27/10 28</i>	<i>Sittard</i>		<i>Sittard</i>	
<i>Wolff</i>	<i>Mejer</i>	<i>3/3 29</i>	<i>Oss</i>		<i>Oss</i>	
<i>Benjamin</i>	<i>Flie</i>	<i>27/6 27</i>	<i>Midtrath</i>		<i>Leidhoven</i>	
<i>Benjamins</i>	<i>Abram</i>	<i>29/11 27</i>	<i>Voordrecht</i>		<i>Den Bosch</i>	
<i>Broekhuysen</i>	<i>Robert, Marius</i>	<i>11/6 28</i>	<i>Breda</i>		<i>Breda</i>	
<i>Mendels</i>	<i>Donald, Manuel</i>	<i>8/2 28</i>	<i>Tilburg</i>		<i>Tilburg</i>	

Struikelstenen-Stolpersteine

Ik loop over het plaveisel
van de oude stad
bij elke voetstap en elke tred
in echo weerkaatst
tegen monumentale muren
laat ik verleden achter mij.

Er is verleden
dat is beschreven
maar onbeschrijflijk blijft
waar letters en woorden
voor eeuwig onmachtig zijn
om gevoel te doen weerklinken.

Van mensen die verdwenen
opgelost in verstikkende wolken
individuen in massa vernietigd
de enkeling die ontquam
gebroken en bestempeld
getekend en geketend.

Ik zet mijn schoenen
met nadruk
op struikelstenen
op Stolpersteine
raak het fundament
van genadeloze historie.

Die ons weergaloos achtervolgt
bij voortdoring nagalmt
ook na hen
na mij
na u.

Thom Ummels,
augustus 2012

L. JOOSTEN - ZALTBOMMEL

PRIMA KWALITEIT

RUND- EN

KALFS-

SLAGERIJ

BOSCHSTRAAT 39

TELEFOON 41

ZALTBOMMEL, 19

NOTA voor Mevr. *W. K. van der Vliet*
VOOR AAN UED. GELEVERD: VAN L. JOOSTEN

Datum	K.G.	ONS	OMSCHRIJVING	Gld.	Cis.
			<i>10 k. kalfjes</i>	<i>5 72</i>	

Slager van bekroond vee.

Bronnen

Regionaal Archief Rivierenland (RAR): Registers Burgerlijke stand Zaltbommel, idem Rossum. Bevolkingsregister Zaltbommel, idem Rossum. Archief secretarie Zaltbommel. Archief secretarie Rossum. Archief Bob van Dijk. Collectie Frankenhuis. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD): Archief Westerbork, portefeuille 1, map 1, Lijst van in concentratiekampen Westerbork en Buchenwald overleden Joodsche Personen die op Nederlandsche Begraafplaatsen ter aarde werden besteld. NIOD, 094f Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H., de Deutsche Revisions- und Treuhand A.G. (Zweigniederlassung Den Haag) en de Wirtschaftsprüfstelle. Inventarisnummer 4926 Bleijenberg en van Gich. Archief van de gemeente Westerbork, opgenomen in het archief van de gemeente Midden-Drenthe te Beilen, inv. nr 3789. Stadsarchief Duisburg (brief 25 februari 2013) RAR: Collectie Kranten en periodieken Tiels(ch)e Courant, De Toren, De Waalbode, Bommels Weekblad, Bommelsch Nieuwsblad, Bommelsche Courant, De Bommelaar, De Bommelerwaard, Extra Nieuws, De Kroniek, De Teisterbander, De Vrije Pers, Deze Week in Stad en Streek, Gratis Advertentieblad, Het Nieuws, Het Weekblad voor Zaltbommel, Bomme-ler- en Tielerswaard, Humoristisch Weekblad, Nieuwe Bommelsche Courant, Nieuws- en Advertentieblad voor Zaltbommel en Omstreken, Ons Weekblad. R.K. Orgaan voor Tiel en omstreken, Zaltbommels(ch) Nieuws- en Advertentieblad (ZANA), Zalt-Bommelsche Courant, Zaltbommelse almanak. Koninklijke Bibliotheek Collectie kranten en periodieken: Het Bataviaasch Nieuwsblad, De Indische Courant, Jaarboekje Die Haghe, Nieuw Israëlitisch Weekblad, Het Vaderland, Het Joodsche Weekblad, Het Weekblad Cinema en Theater. Websites www.kb.nl. www.joodsmonument.nl. www.maxvandam.info. www.jhm.nl. www.pduv.nl. (Post uit de Vergetelheid) www.tomverwajen.nl. www.findmypast.co.uk. www.dokin.nl. www.bundesarchiv.de/gedenkbuch www.japanseburgerkampen.nl. www.oorlogsgra-venstichting.nl. www.realschule-stadtlohn.de. www.herta-lebenstein-realschule.de. www.bddm.org. www.buchenwald-dora.fr/3tmoignages. <https://sfi.usc.edu/vha> (Shoah Visual History Archief, nr. SVHA 13131 (interview Alexander Hes). Eveneens interview met Jacob Hes /Jack Oudhof (onderduiknaam). Literatuur Jakob Becker, *Besneden en begraven... Vijf eeuwen Joden in Tiel en het Gelders Rivierengebied* (Tiel 1992). Hartog Beem, *De verdwenen Mediene. Mijmeringen over het vroegere joodse leven in de provincie* (Amstelveen 1983). J. Blom en J.J. Cahen e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995). Bart van der Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012). Marijke Bus en Davy Velleman, *Het gedroomde leven abrupt voorbij. Het korte bestaan tijdens de Tweede Wereldoorlog van de Bossche joodse scholen: een kroniek van het joodse lagere schoolje en het Joodsch Lyceum* ('s-Hertogenbosch, 1995; eigen uitgave). Max Cahen, *In vrede en vriendschap. Sholoum vereinchous, een kleine kroniek van de vooroorlogse joodse gemeenschap 's-Hertogenbosch*; met bijdragen van Truus Cahen, Aart Vos en Arnoud-Jan van Bijsterveld ('s-Hertogenbosch 2014). Bob van Dijk, *Staat van oorlog. Zaltbommel 1938-1948* (Zaltbommel 1984). Bob van Dijk, Geluidsoptnamen: interviews Bob van Dijk met Ronny Potsdammer (z.j.). Bastian Fleermann en Ulrike Schrader, *Jüdischer Alltag. Geschichte und Kultur der Juden im Bergischen Land von 1500 bis zur Gegenwart* (Wuppertal 2009). Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de*

georganiseerde hulp aan Joode kinderen in Nederland, 1942-1945 (Kampen 1996). C. Frankenhuis-Van Scheijen en E. Können, *De vier Joodse begraafplaatsen van Zaltbommel. De geschiedenis, de graftekens en de begravenen* (Zaltbommel 1994). R. Fuks-Mansfeld, *Wie in tranen zaait... Geschiedenis van de joodse geestelijke gezondheidszorg in Nederland* (Assen 1997). *Opfer der Verfolgung der Juden unter der NS-Gewaltherrschaft in Deutschland 1933-1945* (2006). Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1998). L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dl. 8 II: Gevangenen en gedeporteerden ('s-Gravenhage 1978). Cees Kooman, *Zaltbommel 1942-1945. Een gemeente onder nationaalsocialistisch bestuur* (Zaltbommel 2008). *Mededelingen IJsselakademie Kampen*, 12 nr. 4, (dec. 1989) p. 74-78. Miriam Keesing, 'Vluchtelingenkinderen uit het Derde Rijk in pleeggezinnen in Nederland' in: *Misjpoje* 2010 nr. 1, p. 4-12. Hans Keser, *Verduisterde jaren. Een wandeling door Bommel tussen 1940 en 1945* (z.p. en z.j.). J. B. Oskamp en H. van Minnen, 'Gedenkt der vorige dagen'. *Dankdienst in de St. Maartenskerk gehouden op 6 mei 1945 's morgens 10 uur voor de Hervormde Gemeente en de geref. Kerk te Zaltbommel* (Zaltbommel 1945). J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdeling van het Nederlandse Jodendom* ('s-Gravenhage 1965) 2 dln. *D'n Ouden Dijk* Historische Vereniging Herwijnen, *Stolpersteinen in Herwijnen* (2014). David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1993). Guus Luijters en Aline Pennewaard, *In Memoriam. De gedeporteerde en vermoorde Joodse. Roma en Sinti kinderen 1942-1945* (Amsterdam 2012). Philip Mechanicus, *In Dépot. Dagboek uit Westerbork* (Amsterdam 1978). Hermann Meub (samenst.) *Herinneringsboek Joods Utrecht 1940-1945. Aan hen die er geboren zijn, die er hebben gewoond en die er naartoe zijn gevluht* (versie 1.3/ 18.04.2015). Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught* (Amsterdam 2014). H. Oosterhof, *Het Apeldoornsche Bosch* (Heerlen 1989). Saar Roelofs en Ronnie van Cleef, *Nog altijd. Over jeugd, verzet, concentratiekampen en het leven daarna* (Kampen 2004). Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2009). Ivo Schöffner, 'De hulp voor de joden in bezet Nederland. Te laat en te weinig' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1998, nr. 1). Raymund Schütz, *Kille mist - Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016). Werkgroep Struikelstenen Oss, *Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is. Stilstaan bij de Struikelstenen in Oss* (Oss 2014). Günter von Roden, *Geschichte der Duisburger Juden* (Duisburg 1986). Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 2009). B. Stamkot, *Joods Gorcum, 1349-1964. Een gedenkboek* (Gorinchem 1989). Aart Vos, 'Meelopen en Meewerken. Bosschenaren en de bezetter' in: René Kok e.a. (red.), *Wegens bijzonder omstandigheden... 's-Hertogenbosch in bezettingstijd 1940-1944* (Alphen aan de Maas, 2008). Esther van Vriesland, *Esther. Een dagboek 1942* (Utrecht 1990). Tjeerd Vrij, *Het joodse verleden van Ophemert* (zpl 2012) Tjeerd Vrij, *Bittere tranen. Jodenvervolgning in Tiel en omgeving* (Hilversum 2010). Klaartje de Zwarte-Walvisch, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch* (Amsterdam 2009). Suzette Wyers (samengesteld en toege-licht), *Als ik wil kan ik duiken... Brieven van Klaartje van Aals, verpleegster in de joods psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch 1940-1943* (Amsterdam 1995).

Colofon

Illustratieverantwoording

Het Weekblad (HW), Het Nieuws (HN), Afdeling Erfgoed gemeente 's-Hertogenbosch, Collectie Willy van der Heijden (CWH), De Teisterbander (DT), De Bommelerwaard (DB), Collectie Rombeek (CR) De Kroniek (DK), Joods Historisch Museum (JHM), Haags Gemeentearchief (HG), Regionaal Archief Rivierenland (RAR), Collectie Bob van Dijk (CBD), Collectie Aart Vos (CAV), Collectie L. van Mourik (CLM), De Bommelerwaard (DBWD), Nationaal Monument Kamp Vught (NMKV), Museum het stadskasteel Maarten van Rossum (MMVR), Zaltbommels Nieuws- en Advertentieblad (ZNAB), Dokin.nl, Archief gemeente Rossum (AGR), Joods Monument (JM) en Stichting Mikwe (SM).

Afbeelding voorplat

Drie kinderen Van Gelder bij konijnenhok (JHM).

Afbeelding achterplat

Broer en zus: Max en Betty Joosten (JHM).

Afbeelding voorwerk

Sjakkie en Chellie van Straten circa 1940 (JHM). Geluk midden in een ellendige tijd: het bruidspaar Annie Wijnman en Mau de Jong (JHM).

Uitgave

Aldus Uitgevers 's-Hertogenbosch in opdracht van Stichting Mikwe Zaltbommel

ISBN

978-90-70545-39-0

© Aart Vos

© 2017 Stichting Mikwe

Stichting Mikwe

Kloosterwiel 55

5301 WH Zaltbommel

www.mikwe.nl

De Stichting Mikwe heeft ernaar gestreefd de auteursrechten te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de Stichting Mikwe wenden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt, op welke manier dan ook, zonder uitdrukkelijke toestemming van de Stichting Mikwe en de uitgever.